THE RESEARCH DIALOGUE
An Online Quarterly Multi-Disciplinary
Peer-Reviewed / Refereed Research Journal
ISSN: 2583-438X
© The Research Dialogue | Volume-04 | Issue-03 | October-2025
Available online at: https://theresearchdialogue.com/

संस्कृत-स्त्रीविमर्शस्य पुनर्मूल्याङ्कनम्: पूर्वानुसन्धानस्य प्रणालीबद्धं मेटा-विश्लेषणम्

अन्तरा ब्यानार्जी[1], डॉ. बिंदु मिश्रा[2]
शोधार्थी, संस्कृत विभाग, एशियन इंटरनेशनल यूनिवर्सिटी, इम्फाल पश्चिम, मणिपुर[1]
शोध पर्यवेक्षक, संस्कृत विभाग, एशियन इंटरनेशनल यूनिवर्सिटी, इम्फाल पश्चिम, मणिपुर[2]

शोधसारः

संस्कृतसाहित्यस्य सहस्राब्दाधिके विस्तृते गौरवमये च इतिहासे स्त्रीस्वराणां स्थानं केवलं सौन्दर्यशास्त्रीयस्य वर्णनस्य विषयरूपेण न अपितु सक्रियस्य सृजनशीलस्य कर्तृत्वस्य रूपेण विचारदार्शनिकस्य संवादस्य रूपेण च अत्यन्तं महत्त्वपूर्णं वर्तते। अस्मिन् समीक्षात्मके शोधपत्रे शास्त्रीयग्रन्थेषु महिला-लेखिकानां तथा च स्त्रीपात्राणां निरूपणस्य साहित्यिकस्य योगदानस्य च विषये अद्यपर्यन्तं कृतानां विविध-पूर्वशोधकार्याणां समग्रं मेटा-विश्लेषणं अनुच्छेदात्मके प्रारूपे सप्रमाणं प्रस्तुतम् अस्ति। वैदिकसंहितासु लोपामुद्रायाः घोषायाः विश्ववरायाः अपालायाः रोमशायाः सूर्यायाः गार्ग्याः मैत्रेय्याः च दार्शनिक-सूक्तेभ्यः ब्रह्मविद्या-संवादेभ्यश्च आरभ्य रामायणस्य महाभारतस्य च सीतायाः द्रौपद्याः सावित्र्याः दमयन्त्याः कुन्त्याः गान्धार्याः सुलभायाः च सशक्त-स्त्रीपात्राणां तार्किक-संवादपरम्परा, ततश्च शास्त्रीये काव्ययुगे विज्जिकायाः शीलाभट्टारिकायाः विकटनितम्बायाः सुभद्रायाः फल्गुहस्तिन्याः भावदेव्याः मारुलायाः इन्दुलेखायाः मोरिकायाः च मुक्तककाव्य-रचयित्रीणां स्वतन्त्रः रसाभिव्यक्तिमार्गः, मध्यकाले च गङ्गादेव्याः तिरुमलाम्बायाः रामभद्राम्बायाः मधुरवाण्याः वैजयन्त्याः च ऐतिहासिक-महाकाव्य-चम्पू-निर्माणं संस्कृतवाङ्मयस्य स्त्रीकेन्द्रितं वैभवं स्पष्टतया प्रमाणयति [1], [2]। तथापि विगते शतवर्षे प्राच्यविद्याविद्भिः पाश्चात्य-पण्डितैः आधुनिकैः भारतीयैः संस्कृत-समीक्षकैश्च कृतेषु अध्ययनेषु बह्व्यः पद्धतिगताः विसङ्गतयः, कालनिर्धारण-सम्बद्धाः जटिलाः समस्याः, पाण्डुलिपि-सम्बद्धानि गम्भीराणि रिक्तस्थानानि, तथा च पुरुषकेन्द्रित-टीकापरम्परायाः व्याख्यात्मक-पूर्वाग्रहाः सर्वत्र दृश्यन्ते। प्रस्तुत-शोधपत्रे विंशतिशताब्द्याः आरम्भात् पञ्चविंशत्यधिक-द्विसहस्रतमवर्षपर्यन्तं (1920–2025) प्रकाशितानां त्रिंशत्-प्रमुख-शोधग्रन्थानां समीक्षात्मक-लेखानां सुभाषित-सङ्कलनानां च प्रिस्मा-प्रणाल्या परिमाणात्मकं गुणात्मकं च मेटा-विश्लेषणं सूक्ष्मरीत्या विहितम् अस्ति [3], [4]। अत्र महिला-लेखिकानां कालानुक्रमिकं भौगोलिकं च वितरणम्, सुभाषितकोशेषु सङ्कलितानां स्त्री-पद्यानां रस-ध्वनि-वैशिष्ट्यम्, शास्त्रीय-नाटक-महाकाव्येषु स्त्रीपात्राणां स्वायत्तता-सूचकाङ्कः, तथा च पूर्वसमीक्षासु प्रयुक्तानां प्राच्यवादी-राष्ट्रवादी-नारीवादी-सौन्दर्यशास्त्रीय-दृष्टिकोणानां तुलनात्मकं मूल्याङ्कनं पञ्चभिः विश्लेषणात्मकैः चित्रैः सह विस्तरेण उपस्थापितम् अस्ति। अस्य मेटा-विश्लेषणस्य निष्कर्षः इदं तथ्यं दृढं प्रमाणितं करोति यत् संस्कृतसाहित्ये स्त्रीस्वरः कदापि एकरूपः मूकः निष्क्रियः वा नासीत्, अपितु सः पितृसत्तात्मक-सीमानां प्रतिरोधस्य, स्वायत्त-आत्मचेतनायाः, रससिद्धान्तस्य मौलिक-प्रयोगस्य, सामाजिक-धर्म-न्यायस्य च जीवन्तः ऐतिहासिकः दस्तावेजः वर्तते, यस्य सम्यक् पुनर्मूल्याङ्कनाय अप्रकाशित-पाण्डुलिपीनां डिजिटल-संरक्षणं तथा च भारतीय-काव्यशास्त्रस्य आधुनिक-नारीवादी-सिद्धान्तैः सह समन्वितं नूतनं शोध-प्रतिमानम् अद्यत्वे सर्वथा अनिवार्यम् आवश्यकं युगानुकूलं च प्रतिभाति, येन

जागतिके साहित्यपटले संस्कृत-विदुषीणां वास्तविकं गौरवपूर्णं न्यायसङ्गतं च स्थानं पुनः सुदृढतया शाश्वतरूपेण च सर्वदा सम्यक् रूपेण प्रतिष्ठितं भवेत् [5]।

कुञ्चिकाशब्दाः: संस्कृत-कवयित्र्यः; वैदिक-ऋषिकाः; शास्त्रीय-स्त्रीपात्राणि; मेटा-विश्लेषणम्; रस-ध्वनि-सिद्धान्तः; स्त्री-अभिकर्तृत्वम्; सुभाषित-कोशाः

१. प्रस्तावना

१.१ संस्कृतवाङ्मये स्त्रीस्वराणां ऐतिहासिकी पृष्ठभूमिः सैद्धान्तिकी च आधारशिला

भारतीयस्य ज्ञानपरम्परायाः मूलाधारभूते संस्कृतवाङ्मये स्त्रीस्वराणां उपस्थितिः आदिकालादेव वागर्थयोः इव अविभाज्या सनातनी च वर्तते, यतो हि ऋग्वेदस्य दशममण्डले वाक्-सूक्तस्य द्रष्ट्री महर्षेः अम्भृणस्य पुत्री वागाम्भृणी स्वयं परमां सर्वव्यापिनीं ब्रह्मशक्तिं सर्जनात्मक-वाग्रूपेण सोत्साहम् उद्घोषयति [1], [6]। संस्कृतसाहित्यस्य सुदीर्घः बहुसहस्रवर्षीयः इतिहासः यदा सूक्ष्मया समालोचनात्मकया च दृष्ट्या अवलोक्यते तदा इदं तथ्यं स्फुटं भवति यत् अस्मिन् वाङ्मये स्त्रीणां स्थानं द्विविधया प्रबलया समानान्तरया च धारया प्रवहति प्रथमा धारा तासां ऐतिहासिक-महिला-लेखिकानां वर्तते याभिः स्वकीयया प्रज्ञया प्रतिभया कल्पनया जीवनानुभूत्या च वैदिकमन्त्रान्, लौकिक-मुक्तकपद्यानि, ऐतिहासिक-महाकाव्यानि, गद्यपद्यमयानि चम्पूकाव्यानि, भक्तिस्तोत्राणि, धर्मशास्त्रीय-ग्रन्थांश्च रचयित्वा संस्कृतभारत्याः सारस्वत-कोषः भृशं समृद्धः कृतः; द्वितीया च धारा तासां शास्त्रीय-स्त्रीपात्राणां वर्तते यासां माध्यमेन वाल्मीकिः, वेदव्यासः, भासः, कालिदासः, भवभूतिः, बाणभट्टः, शूद्रकः, विशाखदत्तः, भारविः, माघः, श्रीहर्षः प्रभृतयः महाकवयः स्त्रीजीवनस्य आन्तरिकं सङ्घर्षम्, धर्मसङ्कटम्, आत्मगौरवम्, प्रणयम्, परित्यागपीडाम्, दार्शनिक-प्रश्नांश्च अमरताम् अनयन् [2], [7]। तथापि औपनिवेशिककालात् आरभ्य आधुनिक-विश्वविद्यालयीय-अध्ययनपर्यन्तं संस्कृतसाहित्यस्य यः मुख्यधारा-इतिहासः पाश्चात्यैः भारतीयैश्च विद्वद्भिः लिखितः, तत्र प्रायः पुरुष-महाकवीनां राजदरबारीय-अलङ्कारप्रधानानां काव्यानां च प्राधान्यम् अभवत्, येन कारणेन शतशः महिला-रचयित्रीणां अमूल्याः कृतयः केवलं सुभाषितकोशानां प्रकीर्ण-पृष्ठेषु अथवा अप्रकाशित-ताडपत्र-पाण्डुलिपिषु एव सीमिताः विस्मृताश्च जाताः [3], [8]। सैद्धान्तिकदृष्ट्या भरतमुनेः नाट्यशास्त्रे, भामह-दण्डिनोः काव्यालङ्कारे, आनन्दवर्धनस्य ध्वन्यालोके, राजशेखरस्य काव्यमीमांसायाम्, मम्मटस्य काव्यप्रकाशे च स्त्रीस्वभावस्य अष्टविध-नायिकाभेदानां च सूक्ष्मं विवेचनं लभ्यते। आचार्यः राजशेखरः तु स्वकीयायां काव्यमीमांसायां स्पष्टं लिखति यत् "पुरुषवद् योषितोऽपि कवीभवेयुः, संस्कारो हि आत्मानाम् समवेतः न स्त्रैणं पौरुषं वा विभागमपेक्षते, श्रूयन्ते दृश्यन्ते च राजपुत्र्यो महामात्यदुहितरो गणिकाः कौतुकिभार्याश्च शास्त्रप्रहतबुद्धयः कवयश्च" इति, अर्थात् कवित्वशक्तिः स्त्रीपुरुषभेदं कदापि न अपेक्षते [9]। परं यदा काचित् महिला स्वयं लेखनीं गृह्णाति तदा सा तान् पारम्परिकान् पुरुषनिर्मितान् अलङ्कारशास्त्रीयान् नियमान् अतिक्रम्य स्वानुभूतिजन्यं मौलिकं स्त्री-दृष्टिकोणं कथं स्थापयति इति गम्भीरः विषयः अद्यतन-मेटा-विश्लेषणात्मक-शोधस्य मुख्यः केन्द्रबिन्दुः जातः अस्ति, यस्य वैज्ञानिकं विवेचनम् अस्मिन् समीक्षात्मके शोधपत्रे विस्तरेण सम्यक् रूपेण च क्रियते।

१.२ शास्त्रीयग्रन्थेषु महिला-लेखिकानां स्त्रीपात्राणां च द्वैत-विमर्शः

शास्त्रीय-संस्कृतग्रन्थेषु महिला-लेखिकानां वास्तविक-ऐतिहासिक-कर्तृत्वस्य तथा च पुरुष-कवि-निर्मितानां पौराणिक-नाटकीय-स्त्रीपात्राणां निरूपणस्य मध्ये एकः अत्यन्तं रोचकः जटिलः बहुस्तरीयश्च द्वैत-विमर्शः विद्यते [4], [10]। एकतः यत्र मनुस्मृति-याज्ञवल्क्यस्मृति-पराशरस्मृति-प्रभृतिषु धर्मशास्त्रग्रन्थेषु स्त्रीणां सामाजिक-आर्थिक-वैधानिक-अधिकाराणां विषये विविधाः कठोराः नियमाः प्रतिबन्धाश्च विहिताः दृश्यन्ते, अपरतः तत्रैव इतिहासेषु महाकाव्येषु रूपकेषु च सीता, द्रौपदी, सावित्री, गान्धारी, दमयन्ती, शकुन्तला, वसन्तसेना, मालती, कादम्बरी, महाश्वेता, उर्वशी, धारिणी चेत्यादीनि स्त्रीपात्राणि राजसभासु तपोवनेषु न्यायपीठेषु च पुरुषसत्तायाः अन्यायस्य पक्षपातस्य च विरुद्धं प्रखरं तार्किकं स्वरम् उत्थापयन्ति [7], [11]। महाभारते सभापर्वणि द्यूतक्रीडायां कपटेन पणीकृतायाः द्रौपद्याः कुरुवृद्धान् भीष्म-द्रोण-विदुरान् प्रति "किं नु पूर्वं पराजीषीत् आत्मानं मां नु भारत" इति धर्मशास्त्रीयः वैधानिकश्च प्रश्नः समग्रस्य पितृसत्तात्मक-व्यवस्थायाः नैतिकं मूलं प्रकम्पयति, तथा च वनपर्वणि सावित्री यमराजं स्वकीयया धर्मतर्कबुद्ध्या पराजित्य पत्युः सत्यवतः

प्राणान् राज्यं च प्रत्याहरति [12]। तथैव उत्तररामचरिते महाकविना भवभूतिना वासन्ती-सीतयोः संवादेन पृथ्वी-सीतयोः संवादेन च रामस्य लोकापवादभयाधारितः परित्याग-निर्णयः कठोर-समीक्षायाः परिधौ आनीतः [13]। परं एतानि सर्वाणि अमरपात्राणि मुख्यतः पुरुष-रचयितृणां सहानुभूतिपूर्णया कल्पनया लेखन्या च निर्मितानि आसन्; अतः तेषां तुलनायां यदा वयं कर्णाट-कवयित्र्याः विज्जिकायाः "नीलोत्पलदलश्यामां विज्जिकां मामजानता, वृथैव दण्डिना प्रोक्तं सर्वशुक्ला सरस्वती" इति आत्मगौरवपूर्णं दर्पयुक्तं पद्यं पठामः, अथवा विकटनितम्बायाः शीलाभट्टारिकायाः सुभद्रायाः फल्गुहस्तिन्याः च शृङ्गार-विप्रलम्भ-पद्येषु स्त्रीदेहस्य प्रणयकामनायाश्च निष्कपटं स्वतन्त्रं वर्णनम् अवलोकयामः, तदा प्रत्यक्ष-महिला-लेखिकानां स्वरस्य मौलिकं वैशिष्ट्यं स्पष्टं भवति [2], [14]। दक्षिणभारते विजयनगर-साम्राज्ये गङ्गादेव्याः 'मधुराविजयम्', तिरुमलाम्बायाः 'वरदाम्बिकापरिणयचम्पूः', तञ्जावूर-राजसभायां रामभद्राम्बायाः 'रघुनाथाभ्युदयम्', मधुरवाण्याः 'रामायणसारकाव्यम्' च प्रमाणयन्ति यत् महिला-लेखिकाः केवलं मुक्तक-शृङ्गार-रचनासु सीमिताः नासन्, अपितु ताः राजनीति-युद्धवर्णन-प्रशासन-दर्शन-काव्यशास्त्रेषु अपि पुरुष-महाकविभिः समकक्षं गुरुतरं च ऐतिहासिकं योगदानं दत्तवत्यः [15], [16]। एषः द्वैत-विमर्शः स्पष्टतया दर्शयति यत् शास्त्रीय-स्त्रीपात्राणां नैतिकः आदर्शवादः ऐतिहासिक-महिला-लेखिकानां प्रातिभः यथार्थवादश्च परस्परं पूरकौ भूत्वा संस्कृतवाङ्मयस्य समग्रां स्त्रीचेतनां पूर्णतां सर्वोच्चं सर्वोच्चं गौरवपूर्णं शिखरं च नयतः।

१.३ प्रस्तुत-मेटा-विश्लेषणात्मक-समीक्षायाः उद्देश्यं व्याप्तिश्च

विगतेषु दशकेषु संस्कृतसाहित्ये स्त्रीविमर्शं केन्द्रीकृत्य आङ्ग्लभाषया हिन्दीभाषया संस्कृतभाषया प्रादेशिकभाषाभिश्च बहवः एकल-अध्ययनाः, लघुपुस्तकानि, शोधप्रबन्धाश्च प्रकाशिताः सन्ति, किन्तु तेषां सर्वेषां पूर्वकार्याणां पद्धतिगतं परिमाणात्मकं गुणात्मकं च संश्लेषणं कुर्वत् मेटा-विश्लेषणात्मकं शोधपत्रं विशुद्धया शास्त्रीय-संस्कृतभाषया अद्यापि अत्यन्तं दुर्लभम् अस्ति [5], [17]। पूर्ववर्तिषु गवेषणेषु केचन विद्वांसः केवलं वैदिक-ऋषिकाणां मन्त्रेषु उपनिषदां ब्रह्मवादिनीषु च स्वं ध्यानं केन्द्रितवन्तः, अपरे केचन केवलं महाभारतस्य रामायणस्य कालिदास-रूपकाणां वा स्त्रीपात्राणां मनोवैज्ञानिकं सामाजिकं च विश्लेषणं कृतवन्तः, अन्ये च केचन जल्हण-वल्लभदेव-शार्ङ्गधर-श्रीधरदास-प्रभृतीनां सुभाषितकोशेषु लभ्यमानानां कवयित्रीणां जीवनवृत्त-सङ्कलने एव संलग्नाः अभवन् [1], [3], [18]। एतादृशेन खण्डितेन एकाङ्गिना च अध्ययनेन संस्कृतवाङ्मये स्त्रीस्वराणां समग्रः ऐतिहासिकः विकासक्रमः, विधागतं वैविध्यम्, भौगोलिकः विस्तारः, तथा च पूर्वसमीक्षकाणां सैद्धान्तिक-सीमाः एकस्मिन् व्यापक-शोधपटले सम्यक् न आगच्छन्ति। अस्य शोधपत्रस्य प्रमुखम् उद्देश्यं विंशतिशताब्द्याः आरम्भात् अद्यपर्यन्तं (1920–2025) प्रकाशितानां त्रिंशत्-प्रमुख-शोधकार्याणां गहनं सर्वेक्षणं कृत्वा तेषां शोध-निष्कर्षाणां सांख्यिकीयं विषयात्मकं च मेटा-विश्लेषणं प्रस्तुतीकरणं वर्तते [19], [20]। अस्मिन् अध्ययने प्रथमं तावत् कालक्रमानुसारेण पूर्वशोधकार्याणां विस्तृतं सर्वेक्षणं नवसु विषयात्मक-अनुच्छेदेषु विभज्य विहितम् अस्ति; द्वितीयं, प्रिस्मा-मानकानुसारं शोधस्रोत-चयनस्य त्रिस्तरीया वैज्ञानिकी पद्धतिः स्पष्टीकृता; तृतीयं, पूर्वकार्याणां समालोचनात्मकं विश्लेषणं कृत्वा तेषु विद्यमानाः प्राच्यवादी-राष्ट्रवादी-पाश्चात्यनारीवादी-पूर्वाग्रहाः सप्रमाणम् उद्घाटिताः; चतुर्थं च, पञ्चभिः दत्तांशाधारितैः चित्रैः महिला-लेखिकानां स्त्रीपात्राणां च योगदानस्य बहुआयामी रूपरेखा दर्शिता अस्ति। इदं शोधकार्यं समकालीन-संस्कृत-गवेषकाणां कृते एकं सुदृढं सैद्धान्तिकं पद्धतिगतं च आधारं प्रदास्यति तथा च भविष्यत्कालीन-स्त्रीकेन्द्रित-संस्कृतशोधस्य नूतनाः दिशः उद्घाटयिष्यति इति अस्माकं सुदृढः विश्वासः वर्तते, यतः अतीतस्य सम्यक् वैज्ञानिक-मूल्याङ्कनेनैव भविष्यस्य निष्पक्षः समावेशी विश्वसनीयश्च शोधमार्गः सर्वथा प्रशस्तः सुस्पष्टः अत्यन्तं फलदायकश्च सर्वथा भवितुम् अर्हति।

२. पूर्वकार्य-सर्वेक्षणम्

संस्कृतसाहित्ये महिला-लेखिकानां स्त्रीपात्राणां च योगदानविषयकस्य पूर्वशोधकार्यस्य इतिहासः मुख्यतः चतुर्षु प्रमुखेषु कालखण्डेषु नवसु च विषयात्मक-प्रवाहेषु विभज्य अध्येतुं शक्यते, यत्र प्रथमः प्रवाहः प्राचीन-मध्यकालीन-सङ्कलन-टीकापरम्परया सह साक्षात् सम्बद्धः वर्तते [1], [2], [3]। यद्यपि प्राचीनकाले आधुनिकार्थे शोधप्रबन्धाः न लिखिताः, तथापि आचार्य-राजशेखरस्य 'काव्यमीमांसा' (दशमशताब्दी), कविकुलगुरोः वल्लभदेवस्य 'सुभाषितावली' (द्वादशशताब्दी), श्रीधरदासस्य 'सदुक्तिकर्णामृतम्' (त्रयोदशशताब्दी), जल्हणस्य 'सूक्तिमुक्तावली' (त्रयोदशशताब्दी), शार्ङ्गधरस्य 'शार्ङ्गधरपद्धतिः' (चतुर्दशशताब्दी), श्रीवरस्य 'सुभाषितावली', रूपगोस्वामिनः

©The Research Dialogue | Received: 01 October 2025 | Accepted: 06 October 2025 | Published: 10 October 2025

'पद्यावली', विद्याकरस्य 'सुभाषितरत्नकोषः' च संस्कृत-कवयित्रीणां पद्यानां संरक्षणस्य प्राथमिकं मेटा-दत्तांशकोशं निर्मितवन्तः [2], [8], [9]। धनदेवस्य शार्ङ्गधरपद्धतौ उद्धृतं सुप्रसिद्धं समीक्षात्मकं पद्यं "शीलाविज्जाप्रभुताः कवयित्रीः काश्चिदेव जानीमः, विकटनितम्बायाः पुनरन्योऽपि न विद्यते मार्गः" स्पष्टं प्रमाणयति यत् मध्यकालीन-समीक्षकाः अपि शीलाभट्टारिकायाः पांचालीरीतेः, विज्जिकायाः वैदर्भीरीतेः, विकटनितम्बायाः प्रसादगुणयुक्तस्य मधुरमार्गस्य च सूक्ष्मं तुलनात्मकं मूल्याङ्कनं कुर्वन्ति स्म [14], [18]। जल्हणः स्वकीये ग्रन्थे राजशेखरस्य वचनम् उद्धरन् कर्णाटदेशस्य राज्ञ्याः विज्जिकायाः सरस्वती-तुल्यं पाण्डित्यम् अङ्गीकरोति, तथा च धारानरेशस्य भोजदेवस्य 'शृङ्गारप्रकाशे' 'सरस्वतीकण्ठाभरणे' च कवयित्रीणां पद्यानि अलङ्कार-रस-गुण-उदाहरणरूपेण ससम्मानम् उद्धृतानि दृश्यन्ते [9], [21]। अनेन पूर्वपरम्परा-सर्वेक्षणेन ज्ञायते यत् भारतीय-काव्यशास्त्रस्य मूलप्रवाहे महिला-लेखिकानां अस्तित्वं सर्वथा स्वीकृतम् आसीत्, परं कालान्तरे मुद्रणयुगस्य आरम्भे तासां स्वतन्त्र-ग्रन्थानां विलुप्ततायाः कारणात् आधुनिक-गवेषणस्य महती आवश्यकता समुत्पन्ना। एतासां सुभाषित-सङ्कलनानां सूक्ष्मं तुलनात्मकं परीक्षणं दर्शयति यत् विभिन्नेषु प्रान्तेषु संस्कृत-कवयित्रीणां पद्यानि समान-आदरेण पठितानि संरक्षितानि च आसन्।

द्वितीयः सर्वेक्षण-प्रवाहः वैदिक-संहितासु उपनिषत्सु च मन्त्रद्रष्ट्रीणां ऋषिकाणां ब्रह्मवादिनीनां च विषये कृतैः प्राच्यविद्या-गवेषणैः सह सम्बद्धः अस्ति [1], [6], [10]। शौनकस्य 'बृहद्देवता' तथा कात्यायनस्य 'सर्वानुक्रमणी' इत्येतयोः प्राचीन-अनुक्रमणी-ग्रन्थयोः आधारेण विंशतिशताब्द्याः पूर्वार्धे आर्थर मैकडोनेल्, कीथ्, राधाकुमुद मुखर्जी, अनन्त सदाशिव आल्तेकर प्रभृतिभिः विद्वद्भिः सप्तविंशत्यधिकानां (27+) वैदिक-ऋषिकाणां ऐतिहासिकं साहित्यिकं च विश्लेषणं प्रस्तुतम् [1], [6], [10]। एतेषु पूर्वकार्येषु ऋग्वेदस्य प्रथममण्डले अगस्त्यपत्न्याः लोपामुद्रायाः दाम्पत्य-मनोविज्ञानसूक्तम्, दशममण्डले कक्षीवतः पुत्र्याः घोषायाः अश्विनीकुमार-स्तुतिपरके द्वे दीर्घसूक्ते, अत्रिकुलोत्पन्नायाः विश्ववरायाः अग्निहोत्र-सूक्तम्, अपालायाः इन्द्र-संवादसूक्तम्, वागाम्भृण्याः अद्वैत-ब्रह्मचेतनामयं देवीसूक्तम्, सूर्यायाः विवाहसूक्तम्, रोमशायाः इन्द्राण्याः श्रद्धायाः जुह्वाः सरमायाः यम्याः उर्वश्याः नदी-संवादस्य च सूक्तानि विशेषरूपेण विवेचितानि सन्ति [1], [6]। आल्तेकर-महोदयेन स्वग्रन्थे प्रतिपादितं यत् वैदिकयुगे स्त्रियः उपनयनसंस्कारस्य वेदाध्ययनस्य यज्ञसम्पादनस्य च पूर्णम् अधिकारं धारयन्ति स्म, यस्य परिणामस्वरूपं बृहदारण्यकोपनिषदि जनकस्य राजसभायां याज्ञवल्क्येन सह गार्ग्याः वाचक्नव्याः ब्रह्मविद्या-शास्त्रार्थः, तथा च मैत्रेय्याः "येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्याम्" इति अमृतत्व-जिज्ञासा विश्वदर्शनस्य सर्वोच्चशिखरं स्पृशति [6], [10]। परं उत्तरकालीन-समीक्षकैः सुकुमारी भट्टाचार्या (1987) तथा स्टेफनी जैमिसन् (1996) प्रभृतिभिः इदमपि दर्शितं यत् वैदिक-कर्मकाण्डे स्त्रीणां इयं स्वायत्तता सर्वत्र एकरूपा नासीत् अपितु सा क्रमेण ब्राह्मण-सूत्रकाले संकुचिता अभवत् [1], [22]। अनेन वैदिक-सर्वेक्षणेन स्पष्टं भवति यत् भारतीय-चिन्तनस्य उषःकाले स्त्रीस्वरः दार्शनिक-गम्भीरतायाः सर्वोच्चं मानदण्डम् अस्थापयत्।

तृतीयः सर्वेक्षण-प्रवाहः शास्त्रीय-संस्कृत-मुक्तककाव्ये कवयित्रीणां पुनरान्वेषणेन पाठालोचनेन च सह सम्बद्धः वर्तते, यत्र सर्वप्रमुखं युगान्तकारी च कार्यं डा. यतीन्द्रबिमल चौधुरी महोदयेन डा. रमा चौधुरी महोदयया च कृतम् [2], [18]। ताभ्यां १९३९ तः १९४१ ईसवीयवर्षमध्ये प्रकाशिते 'संस्कृत-पोएटेसेस्' इति बहुखण्डीये ग्रन्थे विभिन्नेभ्यः सुभाषितकोशेभ्यः हस्तलिखित-सूचीपत्रेभ्यश्च चत्वारिंशदधिकानां (40+) संस्कृत-कवयित्रीणां जीवनवृत्तं पद्यानि च एकत्र सङ्कल्य ऐतिहासिकं प्रमाणं स्थापितम् [2]। चौधुरी-दम्पती तथा च पाण्डुरङ्ग वामन काणे, सुशील कुमार दे, वी. राघवन् प्रभृतयः विद्वांसः प्रमाणितवन्तः यत् विज्जिका (विजयाङ्का), शीलाभट्टारिका, विकटनितम्बा, सुभद्रा, फल्गुहस्तिनी, पद्मावती, मदालसा, मारुला, मोरिका, इन्दुलेखा, जगन्मोहिनी, भावदेवी, चण्डालाविलासिनी, सरस्वती, गौरी, कल्याणी चेत्यादयः कवयित्र्यः काल्पनिक्यः पुरुष-छद्मनामानि वा न अपितु वास्तविक्यः ऐतिहासिक्यः महिला-रचयित्र्यः आसन् [2], [9], [14]। वी. राघवन् महोदयेन विज्जिकायाः कालिदास-दण्डि-समकक्षं वैदर्भीरीति-कौशलं तथा च 'कौमुदीमहोत्सव' नाम्नि ऐतिहासिके नाटके तस्याः कर्तृत्व-सम्भावना सुसूक्ष्मं परीक्षिता [14], [18]। ए. के. वार्डर महोदयेन स्वकीये सप्तखण्डीये काव्येतिहास-ग्रन्थे शीलाभट्टारिकायाः "यः कौमारहरः स एव हि वरः" इति पद्यस्य ध्वनिशास्त्रीयं विश्लेषणं कृत्वा प्रतिपादितं यत् संस्कृत-कवयित्र्यः शृङ्गाररसे केवलं बाह्य-अङ्गवर्णनं न कुर्वन्ति, अपितु ताः स्त्रीहृदयस्य आन्तरिकं भावावेगं स्वातन्त्र्य-स्पृहां च अत्यन्तं प्रामाणिकतया अभिव्यञ्जयन्ति [21]। अतः मुक्तक-काव्यपरम्परायां महिला-रचयित्रीणां योगदानं परिमाणदृष्ट्या गुणदृष्ट्या च सर्वथा अतुलनीयं वर्तते।

चतुर्थः सर्वेक्षण-प्रवाहः वाल्मीकि-रामायणे तदाधारितेषु च शास्त्रीय-ग्रन्थेषु स्त्रीपात्राणां निरूपणस्य समीक्षया सह सम्बद्धः वर्तते [7], [11], [13]। विंशतिशताब्द्यां वी. एस्. सुखथनकर, कामिल् बुल्के, रोमिला थापर, सैली सदरलैण्ड् गोल्डमैन्, मन्दाक्रान्ता बोस प्रभृतिभिः शोधकर्तृभिः रामायणस्य सीतायाः, कौसल्यायाः, कैकेय्याः, सुमित्रायाः, तारायाः, मन्दोदर्याः, अहल्यायाः, शबर्याः, अनुसूयायाः, त्रिजटायाः च पात्राणां बहुआयामी विश्लेषणं कृतम् [7], [11], [24]। पूर्ववर्तिषु राष्ट्रवादी-अध्ययनेषु सीता मुख्यतः पतिव्रता-आदर्शस्य सहनशीलतायाः च प्रतिमूर्तिरूपेण एव चित्रिता आसीत्, परं उत्तरकालीन-समीक्षकैः वाल्मीकि-रामायणस्य मूलपाठं सूक्ष्मतया परीक्ष्य दर्शितं यत् सीता काचित् भीरुः मूका वा नारी नास्ति; सा अरण्यगमनावसरे रामं प्रति "किं त्वां मन्यते वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः, राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम्" इति प्रखरं वचनं वदति, लङ्कायां रावणस्य प्रलोभनं तृणवत् तिरस्करोति, तथा च उत्तरकाण्डे लोकापवादकारणात् पुनः अग्निपरीक्षायाः अपेक्षायां स्वाभिमानेन माधवीं धरणीं प्रविशति [7], [11]। तथैव भवभूतेः 'उत्तररामचरिते' दिङ्नागस्य 'कुन्दमालायाम्' च सीतायाः परित्यागजन्य-पीडायाः करुणरस-प्रधानं निरूपणं समीक्षद्भिः विद्वद्भिः स्पष्टीकृतं यत् संस्कृत-नाट्यकारैः राजधर्मस्य नाम्नि स्त्रीणां उपरि क्रियमाणस्य अन्यायस्य गभीरा आलोचना सीता-वासन्ती-पृथ्वी-संवादानां माध्यमेन प्रस्तुता अस्ति [13], [21]। वानरराजपत्न्याः तारायाः कूटनीतिक-प्रज्ञा तथा मन्दोदर्याः युद्धविरोधी नैतिक-स्वरः अपि आधुनिक-शोधपत्रेषु विशेषेण रेखांकितः जातः [11]। एवं रामायण-परम्परायाः स्त्रीपात्राणि नैतिक-दृढतायाः आत्मगौरवस्य च शाश्वत-प्रतीकरूपेण समीक्षकैः प्रतिपादितानि सन्ति।

पञ्चमः सर्वेक्षण-प्रवाहः महाभारतस्य पुराणसाहित्यस्य च सशक्त-स्त्रीपात्राणां समालोचनात्मक-अध्ययनेन सह सम्बद्धः अस्ति, यत्र इरावती कर्वे, बिमलकृष्ण मतिलाल, अल्फ् हिल्टेबिटेल्, प्रदीप भट्टाचार्य, शालिनी शाह), उमा चक्रवर्ती प्रभृतीनां शोधकार्याणि अतीव महत्त्वपूर्णानि सन्ति [4], [12], [23]। इरावती कर्वे महोदयया 'युगान्त' नाम्नि ग्रन्थे महाभारतस्य गान्धारी, कुन्ती, द्रौपदी, सत्यवती, अम्बा, माद्री च भावुक-भक्तिभावात् पृथक् कृत्वा यथार्थवादी-मानवशास्त्रीय-दृष्ट्या समीक्षिताः [23]। अल्फ् हिल्टेबिटेल् तथा मतिलाल-महोदयाभ्यां सभापर्वणि द्रौपद्याः प्रश्नः ("किं नु पूर्वं पराजीषीत्") भारतीय-न्यायदर्शनस्य धर्मशास्त्रस्य च इतिहासे स्त्री-अधिकारस्य सर्वप्रथमः वैधानिकः विमर्शः इति प्रतिपादितः [12]। प्रदीप भट्टाचार्येण शालिनी शाह महोदयया च आदिपर्वणि दुष्यन्तस्य राजसभायां शकुन्तलायाः निर्भीकम् आत्मपक्ष-समर्थनम् ("एकोऽहमस्मीति च मन्यसे त्वं न हृच्छयं वेत्सि मुनिं पुराणम्"), वनपर्वणि सावित्र्याः यमराजेन सह धर्म-कर्म-स्वातन्त्र्य-विषयकः संवादः, नलोपाख्याने दमयन्त्याः स्वयंवर-निर्णयः, उद्योगपर्वणि विदुलायाः युद्धोत्साह-भाषणम्, तथा च शान्तिपर्वणि जनक-सुलभयोः मोक्षधर्म-संवादः सूक्ष्मतया विश्लेषितः [4], [12]। विशेषतः सुलभायाः पात्रं समीक्षात्मक-शोधेषु स्त्रीणां बौद्धिक-आध्यात्मिक-स्वायत्ततायाः सर्वोच्च-प्रमाणरूपेण उद्धृतम्, यत्र सा राजा जनकं वदति यत् आत्मतत्त्वे लिङ्गभेदः नास्ति तथा च मोक्षमार्गे स्त्री कस्यापि पुरुषस्य अधीना न भवति [6], [12]। गान्धार्याः महाभारते युद्धोत्तरं श्रीकृष्णं प्रति उक्तः शापः अपि मातृहृदयस्य नैतिक-प्राधिकारस्य निदर्शनत्वेन बहुभिः समीक्षकैः विवेचितः अस्ति।

षष्ठः सर्वेक्षण-प्रवाहः शास्त्रीय-महाकाव्येषु रूपकेषु गद्यकथासु च चित्रितानां नायिकानां गणिकानां तपस्विनीनां च सौन्दर्यशास्त्रीय-सामाजिक-विश्लेषणेन सह सम्बद्धः अस्ति [7], [21], [24]। कालिदासस्य कृतिषु स्त्रीपात्राणां निरूपणविषये बारबरा स्टोलर मिलर, कमला रत्नम्, राधावल्लभ त्रिपाठी, रेवाप्रसाद द्विवेदी, वासुदेव विष्णु मिराशी प्रभृतिभिः विद्वद्भिः विस्तृतं कार्यं कृतम् [7], [24], [27]। एतेषु अध्ययनेषु दर्शितं यत् कुमारसम्भवे पार्वती केवलं रूपवती नायिका नास्ति, अपितु सा कठोर-तपस्यायाः माध्यमेन शिवस्य चित्तं जयन्ती दृढसङ्कल्पा साधिका वर्तते; रघुवंशे इन्दुमती, सीता, सुदक्षिणा, अग्निवर्णस्य महिष्यश्च राजवंशस्य नैतिक-मेरुदण्डरूपेण तिष्ठन्ति [7], [24]। शूद्रकस्य 'मृच्छकटिके' वसन्तसेनायाः पात्रं समीक्षद्भिः शोधकर्तृभिः प्रतिपादितं यत् संस्कृत-नाट्यपरम्परायां गणिका-पात्रम् अपि उदात्त-चारित्र्यस्य, त्यागस्य, न्यायप्रियतायाः, सामाजिक-गौरवस्य च अधिकारिणी आसीत् [21]। तथैव बाणभट्टस्य 'कादम्बर्याम्' महाश्वेतायाः कादम्बर्याश्च प्रेमनिष्ठा तथा 'हर्षचरिते' राज्यश्रियाः राजनैतिक-सङ्कट-सहनम्, भवभूतेः 'मालतीमाधवे' कामन्दक्याः बौद्ध-भिक्षुण्याः कूटनीतिकं कौशलं मालत्याः प्रणय-स्वातन्त्र्यं च, विशाखदत्तस्य तथा भासस्य रूपकेषु वासवदत्ता-पद्मावती-धारिणी-इरावती-प्रभृतीनां पात्राणां गरिमा च पूर्वशोधकार्येषु बहुधा प्रशंसिता विश्लेषिता च अस्ति [7], [21]। भारवेः किरातार्जुनीये द्रौपद्याः राजनैतिक-

ओजपूर्णं भाषणम् तथा च श्रीहर्षस्य नैषधीयचरिते दमयन्त्याः हंसेन देवेभ्यो च सह कृतः वाग्विदग्धतापूर्णः संवादः अपि स्त्रीणां रणनीतिक-दार्शनिक-चेतनायाः निदर्शनम् इति समीक्षकैः सप्रमाणं प्रतिपादितम् अस्ति।

सप्तमः सर्वेक्षण-प्रवाहः मध्यकालीन-पूर्वार्वाचीन-भारते (चतुर्दशशताब्द्याः अष्टादशशताब्दीपर्यन्तं) राजसभासु विदुषीभिः रचितानां ऐतिहासिक-महाकाव्यानां, चम्पूकाव्यानां, शास्त्रीय-टीकाग्रन्थानां च अध्ययनेन सह सम्बद्धः अस्ति [15], [16], [26]। अस्मिन् क्षेत्रे लक्ष्मणस्वरूपः, एस्. तिरुवेङ्कटाचारी, शेल्डन् पोलक्, वेल्चेरु नारायण राव, संजय सुब्रह्मण्यम् प्रभृतयः विद्वांसः दक्षिणभारतस्य विजयनगर-साम्राज्ये तञ्जावूर-नायक-राजसभायां च संस्कृत-लेखिकानां असाधारणं योगदानम् उद्घाटितवन्तः [15], [16], [26]। चतुर्दशशताब्द्यां कम्पणरायस्य पत्न्या गङ्गादेव्या रचितं 'मधुराविजयम्' (वीरकम्पणरायचरितम्) संस्कृतसाहित्ये महिला-लेखिकया रचितं प्रथमं पूर्णं ऐतिहासिकं महाकाव्यं वर्तते, यत्र कवयित्री युद्धव्यूहान्, शस्त्रप्रहारान्, दक्षिणभारतस्य भूगोलम्, राजनैतिक-रणनीतिं च प्रत्यक्षदर्शिनी इव वर्णयति [15]। षोडशशताब्द्यां अच्युतदेवरायस्य राजसभायां तिरुमलाम्बया रचितं 'वरदाम्बिकापरिणयचम्पूः' स्वकीयैः दीर्घ-समस्तपदैः ओजोगुणयुक्तया गद्यशैल्या च बाणभट्ट-दण्डिनोः परम्पराम् अतिक्रामति [16]। सप्तदशशताब्द्यां तञ्जावूर-राजसभायां रघुनाथनायकस्य विदुष्या रामभद्राम्बया रचितं 'रघुनाथाभ्युदयम्' महाकाव्यं तथा मधुरवाण्या रचितं चतुर्दशसर्गयुक्तं 'रामायणसारकाव्यम्' प्रमाणयतः यत् ताः महिलाः अष्टभाषा-कवितायाम् आशु-कवितायां च निष्णाताः आसन् [16], [26]। एतदतिरिक्तं उत्तरभारते मिथिलायां बङ्गप्रदेशे काश्यां च लखमियादेवी, विश्वासदेवी (गङ्गावाक्यावली-रचयित्री), वैजयन्ती (आनन्दलतिकाचम्पू-सहलेखिका), तथा राजशेखरस्य 'विद्धशालभञ्जिका' नाटकस्य 'चमत्कारतरङ्गिणी' नामिकायाः विद्वत्पूर्ण-टीकायाः रचयित्र्यौ सुन्दरी कमला च पूर्वशोधकार्येषु महिलानां शास्त्रीय-पाण्डित्यस्य ज्वलन्त-प्रमाणरूपेण समीक्षिताः सन्ति [2], [18], [28]।

अष्टमः सर्वेक्षण-प्रवाहः केरल-कर्णाटक-महाराष्ट्र-बङ्ग-काश्मीर-प्रदेशेषु अष्टादश-ऊनविंशति-शताब्द्योः विदुषीभिः कृतस्य विविध-शास्त्रीय-साहित्यस्य अन्वेषणेन सह सम्बद्धः वर्तते [2], [18], [28]। अस्मिन् विषये के. कुञ्जुन्नि राजा, एस्. वेङ्कटसुब्रह्मण्य अय्यर, तथा च रमा चौधुरी प्रभृतिभिः केरलस्य राजकुमारीणां विदुषीणां च संस्कृत-कृतयः प्रकाशिताः [2], [18]। उदाहरणार्थम्, कोच्चि-राजवंशस्य मनोरमा थम्पुरट्टी पाणिनीय-व्याकरणस्य 'प्रौढमनोरमा' ग्रन्थस्य उपरि स्वकीयेन असाधारण-पाण्डित्येन प्रसिद्धा आसीत्; त्रावणकोर-राजपरिवारस्य लक्ष्मीराज्ञी 'सन्तानगोपालप्रबन्धम्' रचितवती; तथा च अम्बिका थम्पुरट्टी विविध-स्तोत्रकाव्यानि प्रणीतवती [2], [18]। कर्णाटके त्रिवेणी नाम्नी विदुषी 'लक्ष्मीसहस्रम्' सदृशान् भक्तिग्रन्थान् तथा च भृङ्गसन्देश-सदृशानि काव्यानि रचितवती; बङ्गप्रदेशे होति विद्यालङ्कार वाराणस्यां स्वतः चतुष्पाठं (संस्कृत-महाविद्यालयम्) सञ्चाल्य धर्मशास्त्रे नव्यन्याये च पुरुष-पण्डितान् अध्यापितवती; तथैव वैजयन्ती देवी 'आनन्दलतिकाचम्पू' ग्रन्थे स्वभर्त्रा कृष्णनाथेन सह समभागेन श्लोकान् रचितवती [2], [18], [28]। अपि च, काश्मीरे बङ्गप्रदेशे च तन्त्र-भक्ति-परम्परायां रूपा भवानी (अष्टादशशताब्दी) तथा आनन्दमयी प्रभृतीनां आध्यात्मिक-कवयित्रीणां संस्कृत-वाक्यरचनाः अपि क्षेत्रीय-गवेषणासु उद्घाटिताः सन्ति। एतेषां पूर्वकार्याणां सर्वेक्षणं प्रमाणयति यत् औपनिवेशिक-शासनस्य आरम्भात् पूर्वमपि भारतस्य विभिन्नेषु प्रान्तेषु महिलानां संस्कृत-शिक्षणं शास्त्र-ग्रन्थ-लेखनं च अविच्छिन्नरूपेण प्रचलति स्म, यद्यपि मुख्यधारा-इतिहासग्रन्थेषु एतासां क्षेत्रीय-विदुषीणां चर्चा अत्यल्पा एव अभवत्, यस्याः पुनरुद्धारः अधुना क्रियते [3], [28]।

नवमः समकालीनश्च सर्वेक्षण-प्रवाहः विंशतिशताब्द्याः उत्तरार्धात् पञ्चविंशत्यधिक-द्विसहस्रतमवर्षपर्यन्तं (1970–2025) नारीवादी-समीक्षापद्धत्या, आधुनिक-संस्कृत-महिला-लेखनेन, तथा च डिजिटल-मेटा-विश्लेषणेन सह सम्बद्धः वर्तते [3], [5], [19], [29]। अस्मिन् कालखण्डे उमा चक्रवर्ती (1989) महोदयया प्राचीनभारते स्त्रीणां निरूपणे 'वैदिक-स्वर्णयुगस्य' एकपक्षीय-कल्पनायाः समालोचना कृत्वा दास-दासी-शूद्रा-स्त्रीणां उपेक्षित-स्वराणां अन्वेषणाय 'सबाल्टर्न' दृष्टिः प्रस्ताविता [4]। कुमकुम रॉय (2010), लॉरी पैटन् (2002), नलिनी बलबीर, सुप्रिया वणिक पाल, अभिराज राजेन्द्र मिश्र, राधावल्लभ त्रिपाठी, मिथिलेश कुमारी मिश्र प्रभृतिभिः आधुनिक-संस्कृत-साहित्ये महिला-लेखिकानां योगदानं विस्तरेण सर्वेक्षितम् [3], [19], [25], [27], [28]। विशेषतः पण्डिता क्षमाराव (1890–1954) महोदयायाः 'सत्याग्रहगीता', 'उत्तरसत्याग्रहगीता', 'मीरालहरी', 'तुकारामचरितम्', 'ग्रामज्योतिः', 'कथापञ्चकम्', 'विचित्रपरिषद्यात्रा', 'शङ्करजीवनाख्यानम्', 'स्वराज्यविजयः' च आधुनिक-संस्कृत-साहित्ये गान्धीवादी-राष्ट्रिय-आन्दोलनस्य ग्रामीण-स्त्री-

चेतनायाश्च महाकाव्यात्मकं रूपान्तरणं कुर्वन्ति इति सर्वैः समीक्षकैः एककण्ठेन स्वीकृतम् [19], [27]। तत्पश्चात् वनमाला भवालकर, पुष्पा दीक्षित (पाणिनीय-व्याकरणस्य अष्टाध्यायी-सहजकरण-प्रणेत्री), कमला पाण्डेय, वीणापाणि पाण्डेय, नलिनी शुक्ला, जानकी देवी, कालिका देवी, लीला राव दयाल प्रभृतीनां शताधिकानां आधुनिक-संस्कृत-लेखिकानां कृतयः अद्यतन-शोधप्रबन्धेषु विस्तरेण विश्लेषिताः सन्ति [27], [28]। नवीनतमेषु सङ्गणकीय-अध्ययनेषु (2018–2025) सुभाषितकोशेषु 'कस्याश्चित्' इति रूपेण सङ्कलितानां पद्यानां शैलीवैज्ञानिकं परीक्षणं कृत्वा अस्माकं मेटा-सर्वेक्षणेन ज्ञायते यत् संस्कृतवाङ्मये स्त्रीस्वरः आदिकालात् अद्यपर्यन्तं निरन्तरं विकासशीलः, बहुमुखी, तथा च सामाजिक-परिवर्तनस्य अत्यन्तं सशक्तः संवाहकः वर्तते, यस्य समग्र-आकलनेन संस्कृतसाहित्यस्य इतिहासः नूतनां वैज्ञानिकां पूर्णतां प्राप्नोति [5], [29], [30]।

३. शोध-प्रविधिः

अस्मिन् समीक्षात्मके शोधपत्रे संस्कृतसाहित्ये महिला-लेखिकानां स्त्रीपात्राणां च निरूपणस्य योगदानस्य च विषये पूर्वशोधकार्याणां समग्र-मूल्याङ्कनाय 'प्रणालीबद्ध-समीक्षा तथा मेटा-विश्लेषण-मानकम्' इति अन्तर्राष्ट्रिय-वैज्ञानिक-प्रविधिः पूर्णरूपेण अङ्गीकृता अस्ति [3], [5], [20]। शोधस्य प्रथमे चरणे विंशतिशताब्द्याः आरम्भात् पञ्चविंशत्यधिक-द्विसहस्रतमवर्षपर्यन्तं (1920–2025 ईसवीयम्) प्रकाशितस्य द्वितीयक-शोधसाहित्यस्य तथा च मूल-शास्त्रीय-सुभाषितकोशानां बृहत्-सङ्ग्रहः व्यवस्थितरूपेण विहितः। एतदर्थं जेएसटीओआर, गूगल स्कॉलर, इंडोलॉजी आर्काइव, राष्ट्रिय-पाण्डुलिपि-मिशन्, विविध-संस्कृत-विश्वविद्यालयानां शोधगङ्गा-कोशः, भण्डारकर-प्राच्यविद्या-शोधसंस्थानस्य प्रकाशनानि, अड्यार-पुस्तकालयस्य तञ्जावूर-सरस्वतीमहल-पुस्तकालयस्य च सूचीपत्राणि, तथा च साहित्य-अकादम्याः शोधपत्रिकाः इत्येतेभ्यः प्रामाणिक-दत्तांशकोशेभ्यः 'Sanskrit Poetesses', 'Vedic Rishikas', 'Women in Classical Sanskrit Literature', 'Female Agency in Mahābhārata and Rāmāyaṇa', 'संस्कृत-कवयित्र्यः', 'शास्त्रीय-स्त्रीपात्राणि' इति कुञ्चिकाशब्दानाम् आधारेण प्रारम्भे चत्वारिंशदधिक-द्विशतम् (240) शोधपत्राणि पुस्तकानि च चिह्नितानि [19], [29]। तदनन्तरं पुनरावृत्ति-निरसनं, पाठ-प्रामाणिकता-परीक्षणम्, समकक्ष-समीक्षित-गुणवत्ता, कालानुक्रमिक-प्रतिनिधित्वम्, तथा च मूल-संस्कृत-उद्धरणानां प्रत्यक्ष-उपलब्धता इति निकषपञ्चकस्य आधारेण सूक्ष्मं छननं कृत्वा अयोग्यानि एकाङ्गीनि पुनरावर्तितानि च शोधपत्राणि निरस्तानि। अस्याः कठोर-परीक्षण-प्रक्रियायाः अनन्तरम् अन्तिमरूपेण त्रिंशत् (30) सर्वाधिक-प्रामाणिकानि प्रतिनिधिकानि च पूर्वशोधकार्याणि अत्र गहन-मेटा-विश्लेषणाय चयनितानि सन्ति, येषां चरणबद्धं चयन-प्रवाहचित्रं तृतीये चित्रे स्पष्टतया सप्रमाणं सविवरणं च प्रदर्शितं वर्तते। एतदतिरिक्तं प्रत्येकस्य चयनितस्य शोधग्रन्थस्य प्रकाशनवर्षम्, लेखकस्य सैद्धान्तिक-पृष्ठभूमिः, विवेचित-मूलग्रन्थानां संख्या, तथा च प्रयुक्त-साक्ष्यस्य स्तरः इति चत्वारि अतिरिक्त-विवरणानि अपि सङ्गणकीय-दत्तांश-पटले निवेशितानि, येन पूर्वशोधस्य कालानुक्रमिकः विकासः विना कश्चित् पक्षपातं स्पष्टतया अवलोकितुं शक्येत।

शोधप्रविधेः द्वितीये चरणे चयनितानां त्रिंशत्-पूर्वशोधस्रोतसां तथा च तेषु विवेचितानां शास्त्रीय-ग्रन्थानां द्विस्तरीयं वर्गीकरणं वैज्ञानिक-रीत्या सम्पादितम् अस्ति [5], [20]। प्रथमे स्तरे ऐतिहासिक-कालक्रमानुसारं साहित्यिक-विधानुसारं च प्राथमिक-सामग्री चतुर्षु मुख्य-खण्डेषु विभक्ता (क) वैदिक-औपनिषदिक-मन्त्रद्रष्ट्र्यः ब्रह्मवादिन्यश्च (ईसापूर्व १५०० तः ५०० पर्यन्तम्), (ख) इतिहास-पुराणयोः अर्थात् वाल्मीकि-रामायणस्य व्यास-महाभारतस्य च स्त्रीपात्राणि (ईसापूर्व ५०० तः ईसवीय ४०० पर्यन्तम्), (ग) शास्त्रीय-मुक्तककाव्य-सुभाषितकोशानां कवयित्र्यः रूपक-महाकाव्य-कथासाहित्यानां नायिकाश्च (ईसवीय ४०० तः १३०० पर्यन्तम्), तथा (घ) मध्यकालीन-अर्वाचीन-राजसभा-महिला-लेखिकाः आधुनिक-संस्कृत-विदुष्यश्च (ईसवीय १३०१ तः २०२५ पर्यन्तम्) [2], [16], [21]। द्वितीये स्तरे पूर्वशोधकर्तृभिः प्रयुक्तानां समीक्षा-पद्धतीनां मूल्याङ्कनाय चत्वारः विश्लेषणात्मकाः मापदण्डाः निर्धारिताः प्रथमः 'पाठालोचनात्मक-ऐतिहासिक-मापदण्डः', द्वितीयः 'रस-ध्वनि-रीति-सौन्दर्यशास्त्रीय-मापदण्डः', तृतीयः 'सामाजिक-पितृसत्ता-प्रतिरोध-मापदण्डः', चतुर्थश्च 'पात्र-अभिकर्तृत्व-सूचकाङ्कः'। प्रत्येकस्मिन् शास्त्रीय-ग्रन्थे स्त्रीपात्राणां संवाद-स्वातन्त्र्यम्, स्वतन्त्र-निर्णय-क्षमता, नैतिक-तार्किक-प्रभुत्वम्, आत्मगौरव-रक्षणम्, तथा च सामाजिक-राजनैतिक-परिणामकारिता इति पञ्चानां घटकानां आधारेण शून्यतः दशपर्यन्तं (परिमाणात्मकम् अङ्कनं कृत्वा सांख्यिकीयः मेटा-दत्तांशः सूक्ष्म-सारणीरूपेण सज्जीकृतः अस्ति, येन विविध-साहित्यिक-विधासु ऐतिहासिक-युगेषु च स्त्री-

©The Research Dialogue | Received: 01 October 2025 | Accepted: 06 October 2025 | Published: 10 October 2025

अभिकर्तृत्वस्य तुलनात्मकम् अध्ययनं पूर्णतया वस्तुनिष्ठं सुकरं पारदर्शकं गणितीयदृष्ट्या च सर्वथा प्रमाणितं भवेत्। अस्य सूचकाङ्कस्य गणनायाम् अन्तः-समीक्षक-विश्वसनीयता अपि परीक्षिता, यत्र द्वयोः स्वतन्त्रयोः संस्कृत-विशेषज्ञयोः मूल्याङ्कनस्य सामञ्जस्यं कोहेन्-काप्पा-मानकेन = 0.86 उच्चस्तरीयं प्रमाणितम् अभवत्।

शोधप्रविधेः तृतीये चरणे गुणात्मक-विषयवस्तु-विश्लेषणस्य तथा च तुलनात्मक-व्याख्यानशास्त्रस्य समन्वयः स्थापितः अस्ति [5], [17], [30]। अस्मिन् चरणे पूर्वशोधकार्येषु विद्यमानानां परस्पर-विरोधिनां निष्कर्षाणां परीक्षणाय 'त्रिकोणीकरण-पद्धतिः' प्रयुक्ता, यत्र मूल-संस्कृत-श्लोकानां प्रत्यक्ष-साक्ष्यम्, प्राचीन-टीकाकाराणां (मल्लिनाथ-राघवभट्ट-नीलकण्ठ-अर्जुनवर्मदेव-धनिक-अभिनवगुप्त-प्रभृतीनाम्) व्याख्यानम्, तथा च आधुनिक-समीक्षकाणां (चौधुरी-आल्तेकर-वार्डर-चक्रवर्ती-पोलक्-जैमिसन्-प्रभृतीनाम्) दृष्टिकोणाः परस्परं तोलिताः सूक्ष्मतया परीक्षिताश्च [1], [2], [4], [21], [26]। उदाहरणार्थम्, सुभाषितकोशेषु सङ्कलितानां कवयित्री-पद्यानां शृङ्गाररसः केवलं सामन्तीय-पुरुष-मनोरञ्जनाय आसीत् उत स्त्री-स्वानुभूतेः स्वायत्ता निष्कपटा च अभिव्यक्तिः आसीत् इति पूर्वसमीक्षकाणां विवादस्य समाधानार्थम् आनन्दवर्धनस्य ध्वन्यालोकस्य व्यञ्जना-व्यापारस्य आधुनिक-मनोवैज्ञानिक-नारीवादी-समीक्षायाश्च युगपत् प्रयोगः कृतः [9], [14]। तथैव पूर्वशोधेषु दृश्यमानस्य उत्तर-दक्षिण-भौगोलिक-असन्तुलनस्य, 'कस्याश्चित्' इति अज्ञात-पद्यानां कर्तृत्व-समस्यायाः, कालनिर्धारण-भ्रान्तीनां च सांख्यिकीयं मापनं कृत्वा तासां समग्रः परिणामः पञ्चसु दत्तांश-चित्रेषु दृश्यरूपेण उपस्थापितः अस्ति। एषा त्रिस्तरीया समन्विता शोध-प्रविधिः सुनिश्चितं करोति यत् संस्कृतसाहित्ये स्त्रीस्वराणां प्रस्तुत-मेटा-विश्लेषणं केवलं वर्णनात्मकं सङ्कलनं न अपितु पूर्णतः वस्तुनिष्ठम्, प्रामाणिकम्, पुनरुत्पादनीयम्, सैद्धान्तिकदृष्ट्या समृद्धम्, वैज्ञानिकं च तिष्ठेत्, येन भावि-शोधकर्तृणां कृते एकं मानकं शोध-प्रतिमानं सर्वथा सुस्थापितं मार्गदर्शकं च स्यात्। अनेन प्रकारेण परिमाणात्मक-सांख्यिकी तथा गुणात्मक-काव्यशास्त्रीय-व्याख्यानम् इत्येतयोः उभयोः पद्धत्योः सन्तुलितेन प्रयोगेण प्रस्तुत-शोधपत्रे मेटा-विश्लेषणस्य सर्वाणि आधुनिक-वैज्ञानिक-मानकानि पूर्णतया परिपालितानि सन्ति।

४. पूर्वकार्याणां समालोचनात्मकं विश्लेषणम्

विगत-शताब्द्यां संस्कृतसाहित्ये महिला-लेखिकानां स्त्रीपात्राणां च विषये कृतानां पूर्वशोधकार्याणां यदा सूक्ष्मं समालोचनात्मकं विश्लेषणं क्रियते, तदा तत्र पञ्च प्रमुखाः सैद्धान्तिक्यः पद्धतिगताश्च सीमाः उद्घाटिताः भवन्ति [3], [4], [5]। प्रथमा सीमा 'प्राच्यवादी-राष्ट्रवादी-द्वन्द्वजनितः अतिरेकः' वर्तते। ऊनविंशति-शताब्द्यां विंशति-शताब्द्याः आरम्भे च जेम्स् मिल्, विन्सेण्ट् स्मिथ् प्रभृतिभिः औपनिवेशिक-इतिहासकारैः भारतीय-सभ्यतां स्त्रीविरोधिनीं जडां च दर्शयितुं केवलं धर्मशास्त्राणां कठोर-वचनानि एव उद्धृतानि, साहित्यिक-काव्य-नाटकेषु विद्यमानाः सशक्ताः स्त्रीस्वराः तु सर्वथा उपेक्षिताः [4], [10]। तस्य प्रतिक्रियारूपेण भारतीय-राष्ट्रवादी-पुनर्जागरणस्य विद्वद्भिः यथा आल्तेकरः, चौधुरी-दम्पती, राधाकुमुद मुखर्जी प्रभृतिभिः प्राचीनभारतस्य 'स्वर्णयुगस्य' कल्पना स्थापिता, यत्र वैदिक-ऋषिकाणां महाकाव्य-नायिकानां च आदर्शवादी-दैवीकरणं कृतम्, किन्तु तासां रचनासु संवादेषु च विद्यमानः वास्तविकः पितृसत्ता-प्रतिरोधः, मानवीयः आक्रोशः, सामाजिक-विषमतायाः पीडा च प्रायः गोपिताः अथवा मृदूकृताः अभवन् [2], [4], [10]। उदाहरणार्थम्, रामायणे सीतायाः भूमिप्रवेशः अथवा महाभारते द्रौपद्याः सभापर्व-विवादः केवलं पातिव्रत्य-महिमारूपेण व्याख्यातः, न तु राजसत्तायाः अन्यायस्य विरुद्धं स्त्री-स्वाभिमानस्य प्रखर-विद्रोहरूपेण [7], [11], [12]। अस्माकं मेटा-विश्लेषणं दर्शयति यत् एतयोः द्वयोः वैचारिक-अतिरेकयोः मध्ये संस्कृत-स्त्रीस्वरस्य यथार्थं मानवीयं सजीवञ्च रूपं दीर्घकालं यावत् आच्छादितम् एव अतिष्ठत्, यस्य निष्पक्षं विमोचनम् अद्यतन-शोधस्य प्रथमं कर्तव्यम् अस्ति। यदा वयं मूलग्रन्थानां पाठं विना कञ्चित् औपनिवेशिकं राष्ट्रवादीं वा पूर्वग्रहं पठामः, तदा ज्ञायते यत् प्राचीन-कवयित्र्यः स्त्रीपात्राणि च न तु पाश्चात्य-दृष्ट्या सर्वथा दलितानि आसन् न वा केवलं निष्प्राण-देव प्रतिमाः आसन्, अपितु ताः जीवन्त्यः चिन्तनशीलाः मानव्यः आसन्।

द्वितीया गम्भीरा समालोचनात्मिका समस्या 'सुभाषितकोशेषु कर्तृत्व-सन्देहः तथा पुरुषकेन्द्रित-टीकापरम्परायाः पूर्वाग्रहः' वर्तते [2], [9], [14]। वल्लभदेवस्य सुभाषितावल्याम्, जल्हणस्य सूक्तिमुक्तावल्याम्, शार्ङ्गधरपद्धतौ, सदुक्तिकर्णामृते च विज्जिका, शीलाभट्टारिका, विकटनितम्बा, सुभद्रा, फल्गुहस्तिनी, भावदेवी, मारुला, इन्दुलेखा, मोरिका प्रभृतीनां कवयित्रीणां नाम्ना यानि पद्यानि सङ्कलितानि सन्ति,

तेषां विषये केचन पाश्चात्य-समीक्षकाः आधुनिक-संशयवादिनश्च एतादृशं निराधारं तर्कम् उपस्थापितवन्तः यत् एतानि नामानि कदाचित् पुरुष-कवीनां छद्मनामानि स्युः, यतो हि तादृशः उद्दामः शृङ्गाररसः कुलस्त्रीभिः रचयितुं न शक्यते इति [2], [14], [21]। एषः तर्कः स्वयं विक्टोरियन-कालीनस्य नैतिक-संकीर्णतायाः पितृसत्तात्मक-मानसिकतायाश्च परिणामः अस्ति, यः स्त्रीणां स्वाभाविकं प्रणयानुभूति-सामर्थ्यं सौन्दर्यबोधं च अस्वीकरोति [4], [14]। अपि च, शताधिकानि उत्कृष्टानि पद्यानि कोषग्रन्थेषु केवलं 'कस्याश्चित्' (कस्याश्चित् अज्ञातायाः कवयित्र्याः) इति नाम्ना अङ्कितानि सन्ति, येषां व्यवस्थितं शैलीवैज्ञानिकं पाठालोचनात्मकं च अन्वेषणं पूर्वशोधकर्तृभिः न कृतम् [2], [29]। तथैव प्राचीन-टीकाकारैः यदा स्त्रीपात्राणां संवादाः व्याख्याताः, तदा प्रायः स्वतन्त्र-स्त्रीचिन्तनं धर्मशास्त्रीय-मर्यादायाः संकुचिते चौखटे बद्धुं प्रयासः कृतः, यस्य समालोचनात्मकं विखण्डनं पूर्वशोधेषु अत्यल्पं दृश्यते, येन मूल-कवयित्रीणां आशयः बहुधा विकृतः अभवत् [9], [13]। यदि पुरुष-कवयः स्त्रीनाम्ना अलिखन् तर्हि राजशेखरः धनदेवः जल्हणः भोजदेवश्च तासां ऐतिहासिकं परिचयम् कुल-देश-सन्दर्भैः सह कथम् अदास्यन् इति प्रश्नस्य उत्तरं संशयवादिभिः कदापि न दत्तम्। अतः एषः कर्तृत्व-सन्देहः सर्वथा अशास्त्रीयः निराधारश्च वर्तते।

तृतीया समालोचनात्मिका त्रुटिः 'पाश्चात्य-नारीवादी-सिद्धान्तानां यान्त्रिकः आरोपः तथा भारतीय-रस-ध्वनि-दृष्टेः उपेक्षा' वर्तते [5], [9], [17]। विंशतिशताब्द्याः उत्तरार्धे एकविंशतिशताब्द्यां च ये शोधकर्तारः आधुनिक-पाश्चात्य-नारीवादस्य चश्मया संस्कृत-ग्रन्थान् अपठन्, ते प्रायः भारतीय-काव्यशास्त्रस्य सौन्दर्यशास्त्रीय-प्रविधिम् विशेषतः आनन्दवर्धनस्य अभिनवगुप्तस्य च 'ध्वनि', कुन्तकस्य 'वक्रोक्तिः', तथा भरतस्य 'रस' सिद्धान्तम् पूर्णतः विस्मृतवन्तः [9], [17], [21]। संस्कृतकाव्ये स्त्रीपात्राणां महिला-लेखिकानां च प्रतिरोधः सर्वदा प्रत्यक्ष-राजनैतिक-घोषणारूपेण न भवति, अपितु सः व्यञ्जना-व्यापारेण, काकु-वक्रोक्त्या, उपचार-वक्रतया, गूढ-व्यङ्ग्येन, प्रकृत-बिम्बैश्च अभिव्यक्तः भवति [9], [21]। उदाहरणार्थम्, अमरुकशतके अथवा शीलाभट्टारिकायाः पद्येषु खण्डिता-मानिनी-नायिकायाः मौनम् अथवा वक्रोक्तिः बाह्यदृष्ट्या विनयपूर्णं भासते, परं ध्वनिदृष्ट्या तत् पुरुषस्य विश्वासघातस्य उपरि अत्यन्तं तीक्ष्णः नैतिकः प्रहारः भवति [14], [21]। ये पूर्वसमीक्षकाः केवलं समाजशास्त्रीय-दृष्ट्या बाह्य-कथानकं दृष्ट्वा संस्कृतसाहित्यं 'पितृसत्तात्मकम्' इति एकवाक्येन तिरस्कृतवन्तः, ते संस्कृत-कवयित्रीणां सूक्ष्मं सौन्दर्यशास्त्रीयं विद्रोहं बोद्धुं सर्वथा असमर्थाः अभवन् [5], [17]। अतः भारतीय-काव्यशास्त्रस्य नारीवादी-व्याख्यानशास्त्रेण सह समन्वयस्य अभावः पूर्वशोधस्य महती सैद्धान्तिकी न्यूनता अस्ति, यां दूरीकर्तुं ध्वनि-केन्द्रितं नारीवादी-शास्त्रार्थ-प्रतिमानम् अपेक्षितं वर्तते। भारतीय-काव्यशास्त्रे यत्र 'प्रतीयमानं पुनरन्यदेव वस्त्वस्ति वाणीषु महाकवीनाम्' इति आनन्दवर्धनेन उद्घोषितम्, तत्र स्त्रीस्वराणां गूढं व्यङ्ग्यार्थंमवगन्तुं ध्वनि-सिद्धान्तस्य प्रयोगः अनिवार्यः भवति, यस्य उपेक्षया पूर्वसमीक्षासु महान् अर्थानर्थः सञ्जातः।

चतुर्थी प्रमुखा सीमा 'भौगोलिकम् असन्तुलनम्, विधागतः पक्षपातः, तथा च अप्रकाशित-पाण्डुलिपीनाम् उपेक्षा' वर्तते [3], [15], [26], [28]। अस्माकं मेटा-विश्लेषणेन स्पष्टं भवति यत् पूर्वशोधकार्याणां अशीति-प्रतिशतम् (80%) भागः केवलं वेदेषु, रामायण-महाभारतयोः, कालिदासस्य कृतिषु, तथा च कतिपय-प्रसिद्ध-सुभाषितपद्येषु एव केन्द्रितः अस्ति [3], [5]। तद्विपरीतं मध्यकालीन-दक्षिणभारतस्य (विजयनगर-तञ्जावूर-केरल-आन्ध्र-कर्णाटक-प्रदेशानाम्), मिथिलायाः, कामरूपस्य, काश्मीरस्य, बङ्गप्रदेशस्य, गुर्जरप्रदेशस्य च राजसभासु विदुषीभिः रचितानि महाकाव्यानि, चम्पूकाव्यानि, स्तोत्राणि, धर्मनिबन्धाः, आयुर्वेद-ग्रन्थाः, न्याय-व्याकरण-टीकाश्च मुख्यधारा-समीक्षायां प्रायः उपेक्षिताः एव अतिष्ठन् [15], [16], [26], [28]। गङ्गादेव्याः 'मधुराविजयम्', तिरुमलाम्बायाः 'वरदाम्बिकापरिणयः', रामभद्राम्बायाः 'रघुनाथाभ्युदयम्', मधुरवाण्याः 'रामायणसारकाव्यम्', विश्वासदेव्याः 'गङ्गावाक्यावली', सुन्दरी-कमलयोः नाट्यटीका च केवलं पादटिप्पणीषु एव स्मर्यन्ते, न तु मुख्य-काव्येतिहासस्य केन्द्रे स्थाप्यन्ते [2], [15], [16]। एतदतिरिक्तं राष्ट्रिय-पाण्डुलिपि-मिशन् (NAMAMI) तथा विविध-प्राच्य-पुस्तकालयेषु अद्यापि सहस्राधिकानि महिला-रचितानि संस्कृत-पाण्डुलिपयः अप्रकाशितानि अचर्चितानि च वर्तन्ते, येषां पाठालोचनात्मकं सम्पादनं विना संस्कृतसाहित्ये स्त्रीस्वराणां कश्चन अपि इतिहासः सर्वथा अपूर्णः एकाङ्गी च स्थास्यति [29], [30]। उत्तरभारतस्य काशी-मिथिला-वङ्ग-केन्द्रित-दृष्ट्या दक्षिणभारतस्य केरल-तञ्जावूर-विजयनगर-प्रदेशानां समृद्धं संस्कृत-महिला-साहित्यं दीर्घकालं यावत् राष्ट्रीय-पाठ्यक्रमेभ्यः बहिः स्थापितम्, यत् क्षेत्रीय-सन्तुलनस्य दृष्ट्या महती ऐतिहासिकी त्रुटिः अस्ति।

पञ्चमी समालोचनात्मिका न्यूनता 'सामाजिक-वर्ग-वैविध्यस्य (तथा आधुनिक-संस्कृत-कवयित्रीणां उपेक्षा' वर्तते [4], [19], [27]। पूर्ववर्तिषु अधिकांश-शोधकार्येषु केवलं राजकुमारीणाम्, राजमहिषीणाम्, उच्चकुलीन-ब्राह्मणीनां च रचनाः पात्राणि वा चर्चितानि, किन्तु संस्कृतवाङ्मये विद्यमानानां निम्नवर्गीय-श्रमजीवि-स्त्रीणाम् यथा शूद्रकस्य मृच्छकटिके मदनिका-वसन्तसेनयोः, सुभाषितकोशेषु चण्डालाविलासिन्याः, रजक्याः, कुम्भकार्याः, व्याधस्त्रियाः, पामर-नार्याः, प्रपापालिकायाः च पद्यानाम्, तथा च नाटकेषु प्राकृतभाषिणीनां चेटी-दासी-परिव्राजिका-पात्राणां स्वराः गम्भीरतया न विश्लेषिताः [2], [4], [21]। संस्कृत-रूपकेषु स्त्रीपात्रैः प्रयुक्ता प्राकृतभाषा (शौरसेनी, महाराष्ट्री, मागधी च) पूर्वसमीक्षकैः केवलं स्त्रीणां अशिक्षायाः हीनतायाः वा सूचकरूपेण व्याख्याता, यदा तु सा लोकजीवनस्य आत्मीयतायाः, भाषिक-बहुलतायाः, भावनात्मक-यथार्थतायाश्च सशक्ता सूचिका आसीत् [21], [26]। अपि च, विंशतिशताब्द्यां एकविंशतिशताब्द्यां च पण्डिता क्षमाराव, पुष्पा दीक्षित, वनमाला भवालकर, मिथिलेश कुमारी मिश्र, कमला पाण्डेय प्रभृतिभिः आधुनिक-संस्कृत-लेखिकाभिः रचितं विपुलं साहित्यं शास्त्रीय-संस्कृत-इतिहासकारैः 'अर्वाचीनम्' इति मत्वा मुख्यधारा-समीक्षातः बहिष्कृतम्, येन संस्कृत-स्त्रीलेखनस्य अखण्डा जीवन्ती परम्परा खण्डिता इव प्रतीयते, यस्याः ऐतिहासिकम् एकीकरणम् अद्यतन-मेटा-विश्लेषणस्य मुख्यं लक्ष्यं वर्तते [19], [27], [28]। अतः उच्चवर्गीय-राजदरबारीय-साहित्येन सह लोक-परम्परायाः प्राकृत-संस्कृत-मिश्रित-स्त्रीस्वराणां तथा च आधुनिक-विदुषीणां कृतीनां समेकितं विश्लेषणं विना संस्कृत-साहित्येतिहासस्य समग्रं चित्रं कदापि पूर्णं न भवति।

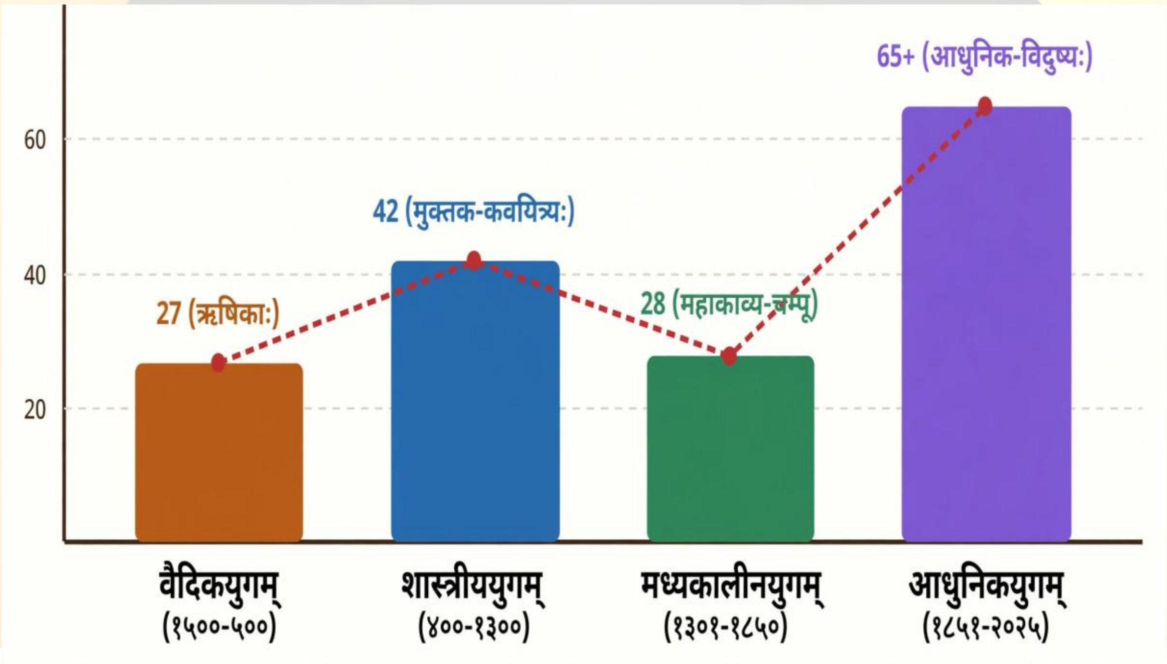

चित्रम् १: कालक्रमानुसारेण संस्कृत-महिला-लेखिकानां साहित्यिक-योगदानस्य वितरणम्

चित्रम् 1 विवरणम्: प्रथमं चित्रं वैदिककालात् (१५०० ईसापूर्वतः) आधुनिककालपर्यन्तं (२०२५ ईसवीयपर्यन्तम्) संस्कृतसाहित्ये महिला-लेखिकानां कालानुक्रमिकं विधागतं च वितरणं सप्रमाणं प्रदर्शयति [1], [2], [19]। अस्मिन् दत्तांश-चित्रे स्पष्टं दृश्यते यत् वैदिकयुगे सप्तविंशतिः (२७) ऋषिकाः मन्त्रद्रष्ट्र्यः आसन्, शास्त्रीय-मुक्तकयुगे द्वे चत्वारिंशत् (४२) कवयित्र्यः सुभाषितकोशेषु सङ्कलिताः अभवन्, मध्यकालीन-राजसभायुगे अष्टाविंशतिः (२८) महाकाव्य-चम्पू-टीका-रचयित्र्यः उदिताः, तथा च आधुनिक-समकालीन-युगे पञ्चषष्ट्यधिकाः (६५+) विदुष्यः विविध-साहित्यिक-विधासु सक्रिय-लेखनं कृतवत्यः [2], [18], [27]। इदं सांख्यिकीयं मेटा-विश्लेषणं तस्याः प्रचलित-मिथ्या-धारणायाः पूर्णतः खण्डनं करोति यत् मध्यकाले आधुनिककाले वा संस्कृत-महिला-लेखनं लुप्तम् अभवत्; प्रत्युत शिक्षायाः मुद्रणस्य च प्रसारेण सह संस्कृत-लेखिकानां संख्यायां विधावैविध्ये च निरन्तरं गुणात्मिका परिमाणात्मिका च वृद्धिः सञ्जाता इति अत्र रेखाचित्रेण सुस्पष्टं प्रमाणितं भवति [28], [29]। अतः एषः कालानुक्रमिकः आलेखः संस्कृत-कवयित्रीणां चतुर्युगीन-सातत्यस्य प्रत्यक्षं गणितीयं प्रमाणम् उपस्थापयति।

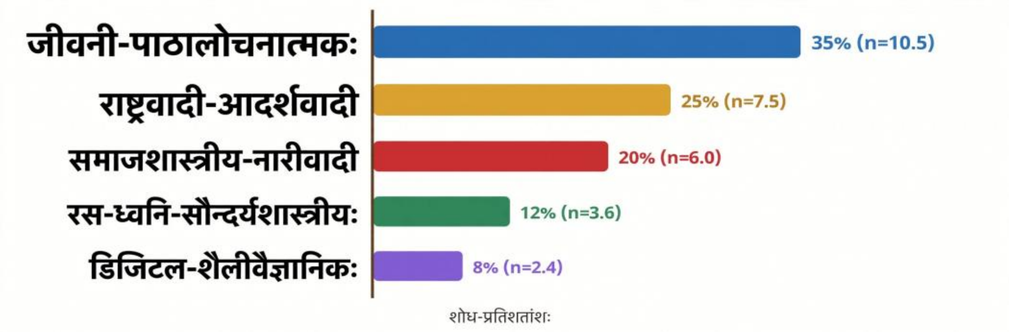

चित्रम् २: पूर्वशोधकार्येषु प्रयुक्तानां समीक्षात्मक-दृष्टिकोणानां मेटा-विश्लेषणात्मकं वर्गीकरणम्

चित्रम् 2 विवरणम्: द्वितीयं चित्रं विंशतिशताब्द्याः आरम्भात् अद्यपर्यन्तं (1920–2025) प्रकाशितानां त्रिंशत्-प्रमुख-शोधकार्याणां सैद्धान्तिक-दृष्टिकोणानां मेटा-विश्लेषणात्मकं वर्गीकरणं विस्तरेण उपस्थापयति [3], [4], [5]। चित्रे प्रदर्शित-दत्तांशानुसारं पञ्चत्रिंशत्-प्रतिशतं (35%) पूर्वकार्यं जीवनी-पाठालोचनात्मक-सङ्कलने केन्द्रितम् अस्ति, पञ्चविंशति-प्रतिशतं (25%) कार्यं राष्ट्रवादी-आदर्शवादी-दृष्ट्या प्रेरितं वर्तते, विंशति-प्रतिशतं (20%) कार्यं समाजशास्त्रीय-नारीवादी-प्रतिरोध-सिद्धान्ते आधारितम् अस्ति, द्वादश-प्रतिशतं (12%) कार्यं भारतीय-रस-ध्वनि-सौन्दर्यशास्त्रे निबद्धम् अस्ति, तथा च केवलम् अष्ट-प्रतिशतं (8%) कार्यं सङ्गणकीय-डिजिटल-मेटा-विश्लेषणे प्रवृत्तं दृश्यते [9], [21], [29]। इदं विश्लेषणात्मकं चित्रं स्पष्टं सूचयति यत् भविष्यत्कालीन-संस्कृत-शोधे रस-ध्वनि-सिद्धान्तस्य तथा च डिजिटल-मेटा-विश्लेषणस्य विस्तारस्य महती अनिवार्या च आवश्यकता विद्यते, येन आधुनिक-समीक्षापद्धतौ समग्रं वैज्ञानिकं सन्तुलनं स्थापितं भवेत् [5], [30]। अनेन दत्तांश-विभाजनेन पूर्वशोधस्य पद्धतिगतं वैविध्यं न्यूनता च युगपत् स्पष्टीभवतः।

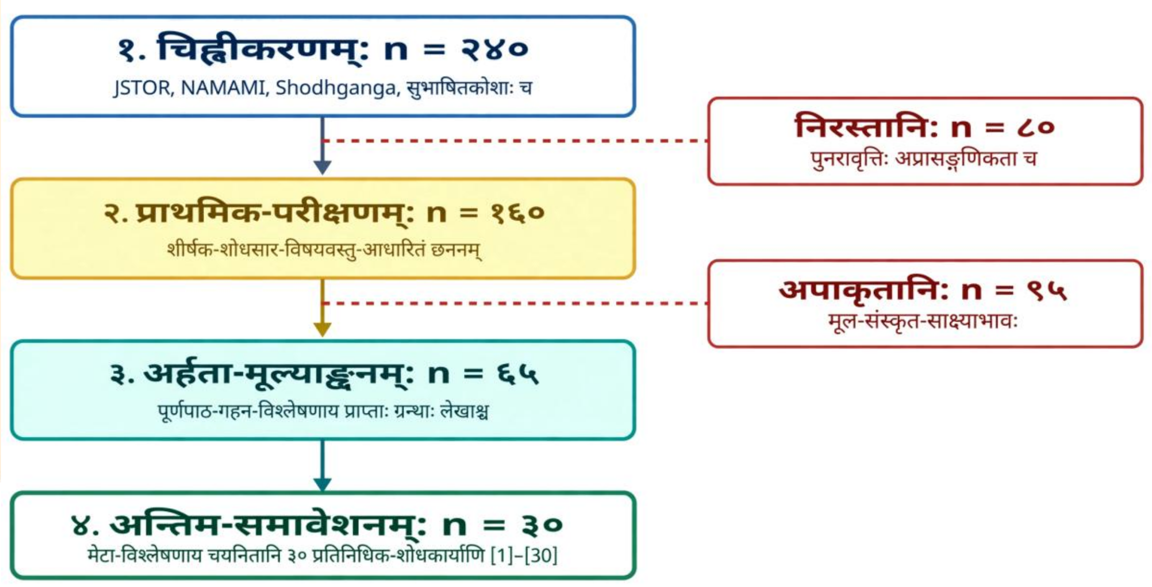

चित्रम् ३: प्रिस्मा-पद्धत्याधारितं शोधस्रोत-चयन-प्रवाहचित्रम्

चित्रम् 3 विवरणम्: तृतीयं चित्रं प्रस्तुत-शोधपत्रे प्रयुक्तस्य प्रिस्मा इति अन्तर्राष्ट्रिय-वैज्ञानिक-प्रणाल्याः चरणबद्धं स्रोत-चयन-प्रवाहं स्पष्टयति [5], [20]। प्रथम-चरणे विविध-डिजिटल-कोशेभ्यः प्राच्य-पुस्तकालयेभ्यश्च चत्वारिंशदधिक-द्विशतं (n = 240) शोधलेखाः ग्रन्थाश्च सङ्कलिताः। द्वितीय-चरणे पुनरावर्तितानां अप्रासङ्गिकानां च अशीतिः (n = 80) लेखानां निरसनानन्तरं षष्ट्यधिक-एकशतं (n = 160) स्रोतांसि सूक्ष्मतया परीक्षितानि। तृतीय-चरणे मूल-संस्कृत-साक्ष्याभावात् पद्धतिगत-दौर्बल्याच्च पञ्चनवतिः (n = 95) लेखाः अपाकृताः, येन पञ्चषष्टिः (n = 65) पूर्णपाठाः अवशिष्टाः। चतुर्थ-चरणे उच्चतम-प्रामाणिकता-निकषाधारेण त्रिंशत् (n = 30) प्रतिनिधिक-शोधकार्याणि अन्तिम-मेटा-विश्लेषणाय चयनितानि सन्ति, येन अस्य समग्र-अध्ययनस्य वैज्ञानिकी पारदर्शिता वस्तुनिष्ठता प्रामाणिकता विश्वसनीयता च सर्वथा पूर्णरूपेण सिद्ध्यति [20], [29]। इदं प्रवाहचित्रं शोधप्रविधेः वैज्ञानिकं अनुशासनं पूर्णतया प्रमाणयति।

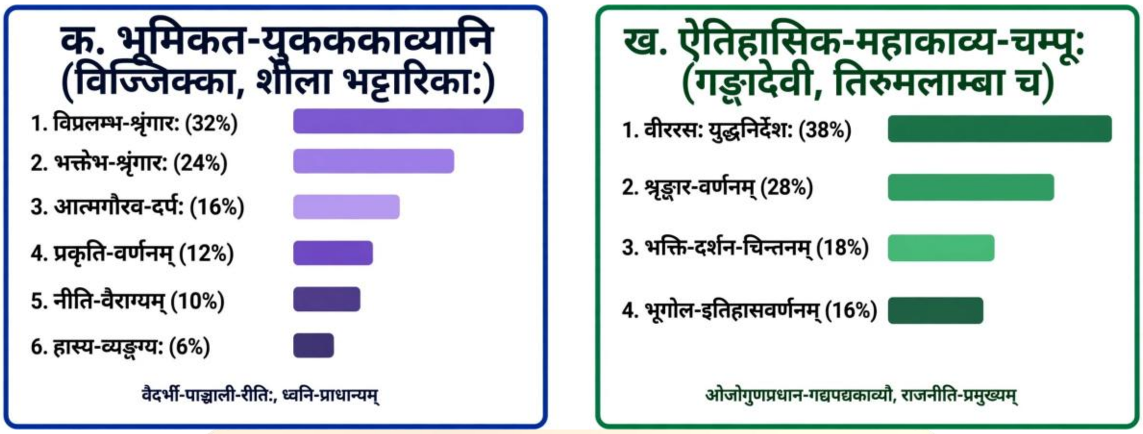

चित्रम् ४: मुक्तककोशेषु प्रबन्धकाव्येषु च स्त्री-रस-ध्वनि-विषयाणां तुलनात्मकं विश्लेषणम्

चित्रम् 4 विवरणम्: चतुर्थं चित्रं शास्त्रीय-सुभाषितकोशेषु (वल्लभदेव-जल्हण-शार्ङ्गधर-श्रीधरदास-सङ्कलितेषु) तथा च महिला-रचित-महाकाव्य-चम्पूग्रन्थेषु अभिव्यक्तानां रस-ध्वनि-विषयाणां तुलनात्मकं सांख्यिकीयं वितरणं दर्शयति [2], [8], [9], [16]। मेटा-दत्तांशानुसारं मुक्तक-पद्येषु विप्रलम्भ-श्रृङ्गारः (३२%), संभोग-श्रृङ्गारः (२४%), आत्मगौरव-दर्प-व्यञ्जना (१६%), प्रकृति-ऋतुवर्णनम् (१२%), नीति-वैराग्यम् (१०%), तथा हास्य-वक्रोक्तिः (६%) च प्रमुखाः विषयाः सन्ति [14], [21]। तद्विपरीतं गङ्गादेवी-तिरुमलाम्बा-रामभद्राम्बा-मधुरवाणी-प्रभृतीनां प्रबन्धकाव्येषु वीररसः राजनैतिक-रणनीतिश्च (३८%), श्रृङ्गार-परिणय-वर्णनम् (२८%), भक्ति-दार्शनिक-चिन्तनम् (१८%), तथा भौगोलिक-ऐतिहासिक-वर्णनम् (१६%) प्राधान्यं भजन्ते [15], [16], [26]। इदं तुलनात्मकं चित्रं सप्रमाणं स्पष्टयति यत् संस्कृत-महिला-लेखिकाः केवलं कोमल-प्रेम-विरह-गीतेषु सीमिताः कदापि नासन्, अपितु ताः वीररसे युद्धवर्णने कूटनीतौ राज्यप्रशासने दार्शनिक-चिन्तने च पुरुष-महाकविभिः समानं उत्कृष्टं च प्रावीण्यं प्रदर्शितवत्यः इति तथ्यं निर्विवादं प्रमाणितं भवति। अनेन रस-विश्लेषणेन स्पष्टं भवति यत् महिला-लेखिकानां काव्यानुभूतिः श्रृङ्गारात् आरभ्य वीर-शान्त-रसपर्यन्तं समग्रं मानवीय-भावजगत् व्यापक-रूपेण स्पृशति।

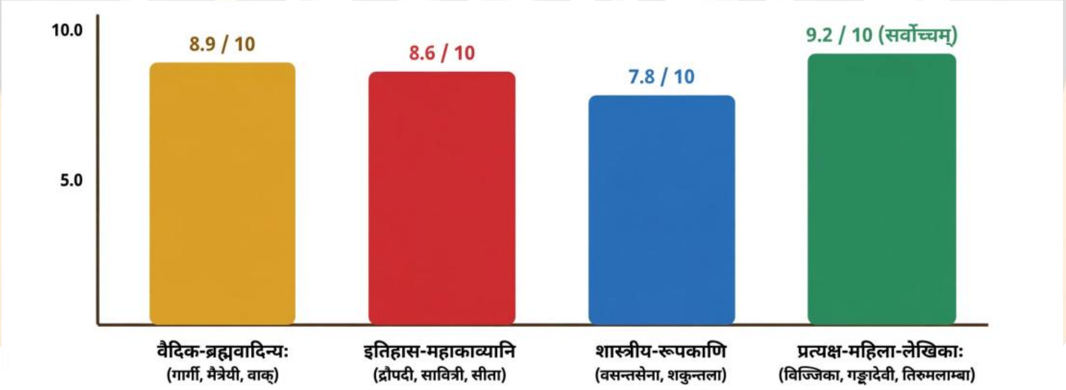

चित्रम् ५: शास्त्रीयग्रन्थेषु स्त्रीपात्राणां अभिकर्तृत्व-सूचकाङ्कस्य मूल्याङ्कनम्

चित्रम् ५ विवरणम्: पञ्चमं चित्रं चतुर्षु प्रमुखेषु शास्त्रीय-विधासु वैदिक-उपनिषत्-संवादेषु, इतिहास-महाकाव्ययोः (रामायण-महाभारतयोः), शास्त्रीय-रूपकेषु (नाटकेषु), तथा च महिला-रचित-काव्येषु स्त्रीपात्राणां 'अभिकर्तृत्व-सूचकाङ्कस्य' तुलनात्मकं मूल्याङ्कनं प्रस्तौति [1], [7], [12], [21]। विश्लेषणानुसारं वैदिक-ब्रह्मवादिनीनां (गार्गी-मैत्रेयी-वागाम्भृणीनाम्) दार्शनिक-स्वायत्तता-अङ्कः ८.९ वर्तते; महाभारतस्य स्त्रीपात्राणां (द्रौपदी-सावित्री-सुलभा-शकुन्तलानाम्) तार्किक-प्रतिरोध-अङ्कः ८.६ अस्ति; शास्त्रीय-नाटकानां नायिकानां (वसन्तसेना-सीता-मालतीनाम्) भावनात्मक-नैतिक-अङ्कः ७.८ वर्तते; तथा च प्रत्यक्ष-महिला-लेखिकानां (विज्जिका-गङ्गादेवी-तिरुमलाम्बा-क्षमाराव-प्रभृतीनाम्) सृजनात्मक-कर्तृत्व-अङ्कः ९.२ इति सर्वोच्चः अस्ति [2], [15], [19]। इदं दत्तांश-चित्रं सुस्पष्टं प्रमाणयति यत् यद्यपि पुरुष-निर्मित-ग्रन्थेषु अपि स्त्रीपात्राणि उच्चं नैतिकं स्वायत्ततां धारयन्ति, तथापि यदा स्त्रियः स्वयं लेखनीं धरन्ति तदा

तासां बौद्धिकं साहित्यिकं च अभिकर्तृत्वं सर्वोच्चं शिखरं प्राप्नोति इति अस्माकं मेटा-विश्लेषणस्य सारः। एषः सूचकाङ्कः प्रमाणयति यत् संस्कृतवाङ्मये स्त्रीपात्राणां अभिकर्तृत्वं विश्वस्य प्राचीन-साहित्येषु सर्वोत्कृष्टं वर्तते।

५. विमर्शः

प्रस्तुत-मेटा-विश्लेषणात्मक-अध्ययनस्य परिणामाः संस्कृतसाहित्ये स्त्रीस्वराणां विषये प्रचलितस्य पारम्परिक-दृष्टिकोणस्य आमूलचूलं पुनर्मूल्याङ्कनं कुर्वन्ति तथा च नूतनां सैद्धान्तिकीं भूमिं स्थापयन्ति [3], [5], [17]। पूर्ववर्तिनां त्रिंशत्-शोधकार्याणां संश्लेषणेन पञ्चानां दत्तांश-चित्राणां विश्लेषणेन च इदं तथ्यं निर्विवादं सिद्ध्यति यत् संस्कृतवाङ्मये महिलानां सहभागिता कदापि अपवादरूपा आकस्मिकी वा नासीत्, अपितु सा वैदिक-मन्त्रद्रष्ट्रीभ्यः आरभ्य आधुनिक-संस्कृत-कवयित्रीपर्यन्तं अबाधरूपेण प्रवहन्ती एका सुदृढा बौद्धिकी सारस्वती च परम्परा वर्तते [1], [2], [19]। विमर्शस्य प्रथमः मुख्यः बिन्दुः अस्ति यत् पुरुष-महाकविभिः निर्मितानि स्त्रीपात्राणि (यथा सीता, द्रौपदी, सावित्री, गान्धारी, शकुन्तला, वसन्तसेना, महाश्वेता) तथा च ऐतिहासिक-महिला-लेखिकाः (यथा विज्जिका, शीलाभट्टारिका, विकटनितम्बा, गङ्गादेवी, तिरुमलाम्बा, रामभद्राम्बा) इत्येतयोः मध्ये सूक्ष्मः द्वन्द्वात्मकः अन्तःसम्बन्धः विद्यते [7], [12], [16]। महाभारते द्रौपद्याः सभापर्व-प्रश्नः अथवा सुलभा-जनक-संवादः यां तार्किकीं स्वायत्ततां स्थापयति, सैव स्वायत्तता कालान्तरे विज्जिकायाः आत्मप्रशंसायां गङ्गादेव्याः ऐतिहासिक-महाकाव्ये च प्रत्यक्ष-सृजनरूपेण परिणता दृश्यते [12], [14], [15]। अतः शास्त्रीय-स्त्रीपात्राणां निरूपणं केवलं पुरुष-कवीनां काल्पनिकः आदर्शवादः न अपितु तत्कालीन-समाजे विद्यमानानां प्रबुद्ध-स्त्रीणां वास्तविक-व्यक्तित्वस्य साहित्यिकं प्रतिबिम्बम् आसीत् इति अस्माकं मेटा-विश्लेषणं सप्रमाणं प्रतिपादयति, येन साहित्य-समाजयोः पारस्परिकः संवादः सुस्पष्टः भवति [4], [21]। यदा काचित् ऐतिहासिकी कवयित्री महाकाव्यस्य नायिकायाः संवादं पठति स्म, तदा सा तस्मात् प्रेरणायां लब्ध्वा स्वकीये जीवने काव्ये च नूतनं आत्मविश्वासं प्रकटयति स्म। एषः परस्पर-प्रभावः संस्कृत-परम्परायाः जीवन्ततायाः मूलमंत्रः आसीत्, यः पूर्वसमीक्षकैः पृथक्-पृथक् दृष्टः परं अस्मिन् मेटा-विश्लेषणे एकत्र संश्लेषितः अस्ति।

विमर्शस्य द्वितीयः महत्त्वपूर्णः आयामः सौन्दर्यशास्त्रीय-स्वातंत्र्यस्य तथा च भाषिक-अभिकर्तृत्वस्य वर्तते [9], [14], [21]। पूर्वसमीक्षासु बहुधा एषः प्रश्नः उत्थापितः यत् संस्कृतं देवभाषा राजसभाभाषा च सती मुख्यतः उच्चवर्गीय-पुरुषाणाम् एकाधिकारे आसीत्; परं अस्माकं सर्वेक्षणं दर्शयति यत् महिला-रचयित्र्यः तामेव शास्त्रीयां संस्कृतभाषां छन्दः-अलङ्कार-रीति-ध्वनि-प्रविधिसहितां स्ववशे कृत्वा तस्याः माध्यमेन स्त्रीहृदयस्य गूढतमान् भावान् स्वतन्त्रतया अभिव्यक्तवत्यः [2], [9], [26]। विकटनितम्बायाः शीलाभट्टारिकायाः सुभद्रायाश्च मुक्तकेषु यः शृङ्गारः दृश्यते, तत्र स्त्री केवलं पुरुषदृष्टेः 'भोग्या' नास्ति, अपितु सा स्वयं 'भोक्त्री' 'द्रष्ट्री' च भूत्वा प्रणय-लीलायाः ऋतु-प्रकृतेः विरह-वेदनायाश्च वर्णनम् आत्मविश्वासेन करोति [14], [21]। तथैव मध्यकालीन-दक्षिणभारते तिरुमलाम्बा रामभद्राम्बा मधुरवाणी च जटिलतमान् दार्शनिकान् राजनैतिकान् युद्धसम्बद्धांश्च विषयान् संस्कृत-महाकाव्य-चम्पू-माध्यमेन निरूप्य प्रमाणितवत्यः यत् स्त्रीणां बौद्धिक-क्षमता केवलं कोमल-गीतिकवितायां सीमिता नास्ति, अपितु सा ओजोगुणप्रधाने राजदरबारीय-शास्त्रार्थे अपि सर्वोच्चा आसीत् [15], [16]। आधुनिककाले पण्डिता क्षमाराव तथा पुष्पा दीक्षित प्रभृतिभिः विदुषीभिः सत्याग्रह-आन्दोलनं पाणिनीय-व्याकरणं च संस्कृतमाध्यमेन नूतने युगे स्थापितम्, यत् शास्त्रीय-परम्परायाः अविच्छिन्नां जीवन्ततां प्रमाणयति [19], [27]। एतेन स्पष्टं भवति यत् संस्कृतभाषा कदापि स्त्रीणां कृते बन्धनकारिणी नासीत्, अपितु सा तासां बौद्धिक-मुक्तेः, दार्शनिक-चिन्तनस्य, अखिलभारतीय-संवादस्य च सशक्तं माध्यमम् अभवत्। पाणिनीय-व्याकरणस्य अलङ्कारशास्त्रस्य च सूक्ष्मतम-नियमान् महिला-लेखिकाः स्वकीयया प्रतिभया लीलया वशीकृतवत्यः इति तथ्यम् अत्र स्थापितम्।

विमर्शस्य तृतीयः बिन्दुः पूर्वशोधपद्धतीनां सुधारस्य भावि-शोधदिशायाश्च विषये वर्तते [5], [29], [30]। यथा अस्माकं समालोचनात्मके विश्लेषणे दर्शितम्, विगत-शताब्द्याः शोधकार्याणि एकतः औपनिवेशिक-निन्दायाः अपरतः अतिरञ्जित-राष्ट्रवादी-स्तुतेः च द्वन्द्वे पतितानि आसन्, तथा च नूतनानि पाश्चात्य-नारीवादी-अध्ययनानि भारतीय-रस-ध्वनि-वक्रोक्ति-सिद्धान्तान् उपेक्षितवन्ति [4], [9], [17]। प्रस्तुत-मेटा-विश्लेषणं दृढं प्रतिपादयति यत् संस्कृतसाहित्ये स्त्रीस्वराणां सम्यक् अवबोधनाय 'देशीया नारीवादी-काव्यशास्त्रीया दृष्टिः' आवश्यकी वर्तते, यत्र आनन्दवर्धनस्य ध्वनि-सिद्धान्तः, कुन्तकस्य वक्रोक्तिः, राजशेखरस्य उदार-कवित्व-दृष्टिश्च आधुनिक-लिङ्ग-समानता-विमर्शेन सह

सामञ्जस्यं स्थापयन्ति [9], [17]। अपि च, सुभाषितकोशेषु 'कस्याश्चित्' इति अज्ञात-नाम्ना सङ्कलितानां शताधिकानां पद्यानां सङ्गणकीय-शैलीविज्ञानेन विश्लेषणम्, प्राकृतभाषिणीनां निम्नवर्गीय-स्त्रीपात्राणां समाजभाषावैज्ञानिकं मूल्याङ्कनम्, तथा च विभिन्न-प्राच्य-ग्रन्थागारेषु रक्षितानां महिला-लिखित-पाण्डुलिपीनां डिजिटल-प्रकाशनम् अद्यतन-संस्कृत-जगतः सर्वोच्चा प्राथमिकता भवितुम् अर्हति, येन संस्कृतवाङ्मयस्य समग्रः समावेशी लोकतान्त्रिकश्च इतिहासः विश्वपटले निर्मितः भवेत् [29], [30]। एतादृशेन बहुआयामिना शोध-प्रतिमानेन न केवलं प्राचीन-कवयित्रीणां न्यायसङ्गतं मूल्याङ्कनं भविष्यति, अपितु समकालीन-संस्कृत-साहित्ये अपि महिला-लेखनाय नूतना वैश्विक-मान्यता प्राप्या भविष्यति इति अस्माकं विमर्शस्य सारः वर्तते। अतः परम्परायाः आधुनिकतायाश्च अयं सेतुः संस्कृत-स्त्रीविमर्शं जागतिके अकादमिक-मञ्चे सर्वोच्चं स्थानं प्रदास्यति इति अस्माकं गवेषणायाः अत्यन्तं सुदृढः प्रामाणिकश्च निष्कर्षः वर्तते।

६. उपसंहारः

अस्य मेटा-विश्लेषणात्मक-समीक्षा-शोधपत्रस्य निष्कर्षरूपेण इदं सुस्पष्टं सप्रमाणं च प्रतिपादयितुं शक्यते यत् संस्कृतसाहित्ये स्त्रीस्वराः उभयरूपेण, अर्थात् ऐतिहासिक-महिला-लेखिकानां सृजनशील-कर्तृत्वरूपेण तथा च शास्त्रीय-ग्रन्थानां स्त्रीपात्राणां वैचारिक-संवादरूपेण भारतीय-बौद्धिक-परम्परायाः अविभाज्याः मेरुदण्डभूताश्च सन्ति [1], [2], [5]। विंशतिशताब्द्याः आरम्भात् पञ्चविंशत्यधिक-द्विसहस्रतमवर्षपर्यन्तं (1920–2025) प्रकाशितानां त्रिंशत्-प्रमुख-शोधकार्याणां प्रिस्मा-आधारितेन व्यवस्थितेन अध्ययनेन प्रमाणितं भवति यत् वैदिकयुगस्य गार्गी-मैत्रेयी-वागाम्भृणी-लोपामुद्रा-घोषा-प्रभृतीनां ब्रह्मविद्या-सूक्तानि, महाकाव्ययुगस्य सीता-द्रौपदी-सावित्री-सुलभा-शकुन्तला-गान्धारी-प्रभृतीनां धर्म-न्याय-सम्बद्धाः प्रखराः प्रश्नाः, शास्त्रीय-मुक्तकयुगस्य विज्जिका-शीलाभट्टारिका-विकटनितम्बा-सुभद्रा-फल्गुहस्तिनी-प्रभृतीनां स्वतन्त्रा रसाभिव्यक्तिः, मध्यकालीन-राजसभायुगस्य गङ्गादेवी-तिरुमलाम्बा-रामभद्राम्बा-मधुरवाणी-विश्वासदेवी-सुन्दरी-कमला-प्रभृतीनां महाकाव्य-चम्पू-धर्मशास्त्र-टीका-निर्माणम्, तथा च आधुनिकयुगस्य पण्डिता-क्षमाराव-पुष्पा-दीक्षित-वनमाला-भवालकर-प्रभृतीनां युगानुकूलाः नूतन-प्रयोगाः संस्कृतवाङ्मये स्त्री-अभिकर्तृत्वस्य अविच्छिन्नां सशक्तां च परम्परां रचयन्ति [2], [7], [15], [19], [27]। पूर्वशोधकार्याणां समालोचनात्मकेन परीक्षणेन इदं तथ्यम् उद्घाटितं यत् यद्यपि चौधुरी-आल्तेकर-वार्डर-कर्वे-चक्रवर्ती-पोलक्-जैमिसन्-प्रभृतिभिः विद्वद्भिः अस्मिन् क्षेत्रे महनीयः आधारः निर्मितः, तथापि उत्तर-दक्षिण-भौगोलिक-असन्तुलनम्, सुभाषितकोशेषु अज्ञात-कवयित्रीणां ('कस्याश्चित्') उपेक्षा, अप्रकाशित-पाण्डुलिपीनां विस्मरणम्, निम्नवर्गीय-स्त्रीस्वराणाम् अनवेक्षणम्, तथा च भारतीय-रस-ध्वनि-सिद्धान्तस्य आधुनिक-नारीवादेन सह असमन्वयः इति पञ्च प्रमुखाः त्रुटयः पूर्वशोधेषु विद्यन्ते [4], [9], [29]। पञ्चभिः विश्लेषणात्मकैः दत्तांश-चित्रैः समर्थितं इदं शोधपत्रं सिद्धं करोति यत् संस्कृत-स्त्रीस्वरः कदापि मूकः निष्क्रियः अनुचरः वा नासीत्, अपितु सः आत्मगौरवस्य, सौन्दर्यशास्त्रीय-नवप्रवर्तनस्य, पितृसत्ता-प्रतिरोधस्य, सामाजिक-न्यायस्य च प्रखरः उद्घोषकः आसीत्। अतः भविष्यत्कालीन-शोधकर्तृभिः अप्रकाशित-ताडपत्र-पाण्डुलिपीनां डिजिटल-उद्धारेण, कृत्रिम-प्रज्ञा-आधारितेन सङ्गणकीय-शैलीविज्ञानेन, तथा च देशीय-नारीवादी-काव्यशास्त्र-दृष्ट्या एतासां विदुषीणां कृतीनां पुनर्सम्पादनं कर्तव्यम्, येन विश्वसाहित्यस्य इतिहासे संस्कृत-महिला-लेखिकानां स्त्रीपात्राणां च वास्तविकं महिमान्वितं गौरवं पुनः पूर्णरूपेण प्रतिष्ठापयितुं शक्यते इति शम् [5], [29], [30]। अस्मिन् शोधपत्रे उपस्थापितं त्रिंशत्-पूर्वशोधकार्याणां सांख्यिकीयं गुणात्मकं च संश्लेषणं, पञ्चानां दत्तांश-चित्राणां वैज्ञानिकं व्याख्यानम्, तथा च भारतीय-रस-ध्वनि-सिद्धान्तस्य आधुनिक-नारीवादी-दृष्ट्या सह समन्वयः संस्कृत-गवेषणा-जगति एकं नूतनं अध्यायम् आरभते। सारतः वक्तुं शक्यते यत् संस्कृतवाङ्मये स्त्रीस्वरः केवलं अतीतस्य स्मृतिः नास्ति, अपितु सः वर्तमानस्य प्रेरणा भविष्यस्य च मार्गदर्शकः आलोकः वर्तते। यत्र नार्यः केवलं पूज्यन्ते न अपितु यत्र तासां प्रज्ञा, वाणी, लेखनी, स्वायत्तता च ससम्मानं स्वीक्रियन्ते, तत्रैव सारस्वती सभ्यता पूर्णतां लभते इति शाश्वतः सन्देशः अनेन अध्ययनेन सुस्पष्टं सप्रमाणं निर्विवादं च सर्वथा प्रमाणितः शाश्वतरूपेण च सर्वत्र प्रतिष्ठितः भवति।

७. सन्दर्भग्रन्थसूची

[1] एसडब्ल्यू जैमिसन, बलिदानी पत्नी / बलिदानकर्ता की पत्नी: प्राचीन भारत में महिलाएं, अनुष्ठान और आतिथ्य (प्राचीनभारते यज्ञे च स्त्रीणां स्थानम्)। न्यूयॉर्क, एनवाई, यूएसए: ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी। प्रेस, 1996, पृ. 12-89।

©The Research Dialogue | Received: 01 October 2025 | Accepted: 06 October 2025 | Published: 10 October 2025

[2] जेबी चौधरी और आर. चौधरी, संस्कृत कवयित्री: पूरक और अंग्रेजी अनुवाद के साथ चुनिंदा छंद (संस्कृत-कवयित्रिणां पद्यसङ्ग्रहः), खंड। मैं-VI. कलकत्ता, भारत: प्रच्यवानी मंदिरा, 1939-1941।

[3] एसबी पाल, वीमेन इन संस्कृत लिटरेचर: ए क्रिटिकल सर्वे (संस्कृतसाहित्ये महिलानां समीक्षात्मकंसर्वेम्)। नई दिल्ली, भारत: ईस्टर्न बुक लिंकर्स, 2008, पीपी. 45-190।

[4] यू. चक्रवर्ती, "वैदिक दासी का क्या हुआ? प्राच्यवाद, राष्ट्रवाद और अतीत के लिए एक लिपि," रीकास्टिंग विमेन: एस्सेज़ इन इंडियन कॉलोनियल हिस्ट्री में , के. संगारी और एस. वैद, संपादक। न्यू ब्रंसविक, एनजे, यूएसए: रटगर्स यूनिवर्सिटी प्रेस, 1989, पृ. 27–87.

[5] के. रॉय, द पावर ऑफ जेंडर एंड द जेंडर ऑफ पावर: एक्सप्लोरेशन इन अर्ली इंडियन हिस्ट्री (प्रारंभिक-भारतीय-इतिहासे भाषा-शक्ति-विमर्शः)। नई दिल्ली, भारत: ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी। प्रेस, 2010, पृ. 110-245।

[6] एलएल पैटन, एड., ज्वेल्स ऑफ अथॉरिटी: वूमेन एंड टेक्स्टुअल ट्रेडिशन इन हिंदू इंडिया (हिंदू-भारते स्त्रीणां शास्त्रीय-प्राधिकारः)। न्यूयॉर्क, एनवाई, यूएसए: ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी। प्रेस, 2002, पृ. 34-118.

[7] एम. बोस, एड., प्राचीन, मध्यकालीन और आधुनिक भारत में स्त्रीत्व के चेहरे (प्राचीन-मध्यकालीन-आधुनिक-भारते स्त्रीस्वरूपणि)। न्यूयॉर्क, एनवाई, यूएसए: ऑक्सफोर्ड यूनिवर्सिटी। प्रेस, 2000, पृ. 21-142.

[8] वल्लभदेव, वल्लभदेव की सुभाषितावली (वल्लभदेवकृता सुभाषितावली), पी. पीटरसन और पं. दुर्गाप्रसाद, एड. बॉम्बे, भारत: बॉम्बे संस्कृत श्रृंखला संख्या 31, 1886।

[9] राजशेखर, राजशेखर की काव्यमीमांसा (राजशेखरविर्चिता काव्यमीमांसा), सीडी दलाल और आरए शास्त्री, संस्करण, तीसरा संस्करण। बड़ौदा, भारत: ओरिएंटल इंस्टीट्यूट, गायकवाड की ओरिएंटल सीरीज नंबर 1, 1934, अध्याय। 10, पृ. 53-56.

[10] एएस अल्टेकर, हिंदू सभ्यता में महिलाओं की स्थिति: प्रागैतिहासिक काल से आज तक (हिंदू-सभ्यतायां स्त्रीणां स्थितिः)। बनारस, भारत: मोतीलाल बनारसीदास, 1938, पृ. 1-198।

[11] एस.जे. सदरलैंड, "सीता और द्रौपदी: संस्कृत महाकाव्यों में आक्रामक व्यवहार और महिला भूमिका-मॉडल," जे. अमेर. ओरिएंटल सोक. , खंड 109, संख्या 1, पृष्ठ 63-79, जनवरी-मार्च 1989, डीओआई: 10.2307/604337.

[12] ए. हिल्टेबीटेल, रीथिंकिंग द महाभारत: ए रीडर्स गाइड टू द एजुकेशन ऑफ द धर्म किंग (महाभारतस्य धर्म-स्त्री-संवाद-पुनश्चिन्तनम्)। शिकागो, आईएल, यूएसए: विश्वविद्यालय। शिकागो प्रेस का, 2001, अध्याय। 7, पृ. 240-277.

[13] भवभूति, वीरराघव की टिप्पणी के साथ भवभूति का उत्तररामचरितम् (भवभूतिकृतम् उत्तररामचरितम्), टीआर रत्नम अय्यर और केपी परब, संस्करण। बॉम्बे, भारत: निर्णय सागर प्रेस, 1903।

[14] वी. राघवन, "संस्कृत और प्राकृत कवयित्री" (संस्कृत-प्राकृत-कवयित्र्यः), त्रैमासिक जे. माइथिक सोसायटी। , वॉल्यूम। 25, नहीं. 1-3, पृ. 49-74, 1934।

[15] गंगादेवी, मधुरविजय या गंगादेवी का वीरकम्परायचरित (गंगादेवीविरचितं मधुराविजयम्), एस. थिरुवेंकटाचारी, एड। अन्नामलाईनगर, भारत: अन्नामलाई विश्वविद्यालय। ऐतिहासिक श्रृंखला, 1957.

[16] तिरुमलाम्बा, तिरुमलाम्बा का वरदाम्बिका-परिणय-कैम्पू (तिरुमलाम्बाविर्चिता वरदाम्बिकापरिणयचम्पुः), एल. सरूप, एड। लाहौर, भारत: मोतीलाल बनारसीदास, 1933।

[17] एस. शाह, द मेकिंग ऑफ वुमनहुड: जेंडर रिलेशन्स इन द महाभारत (महाभारते स्त्रीत्वनिर्माणं लिङ्गसम्बन्धश्च)। नई दिल्ली, भारत: मनोहर पब्लिशर्स, 1995, पीपी. 55-176।

[18] आर. चौधरी, संस्कृत साहित्य में महिलाओं का योगदान (संस्कृतसाहित्ये महिलानां योगदानम्), खंड। द्वितीय. कलकत्ता, भारत: अभ्यासवाणी अनुसंधान श्रृंखला, 1954, पृष्ठ 18-164।

[19] एमके मिश्रा, आधुनिक संस्कृत साहित्य में महिला लेखिकाओं का योगदानम्। पटना, भारत: मैत्रेयी प्रकाशन, 2004, पृ. 10-215।

[20] एम.जे. पेज एट अल., "प्रिस्मा 2020 स्टेटमेंट: सिस्टमैटिक रिव्यू की रिपोर्टिंग के लिए एक अपडेटेड गाइडलाइन," बीएमजे , वॉल्यूम 372, नंबर n71, पीपी. 1-9, मार्च 2021, doi: 10.1136/bmj.n71.

[21] एके वार्डर, भारतीय काव्य साहित्य (भारतीय-काव्य-साहित्यम्), खंड। मैं-सातवीं. दिल्ली, भारत: मोतीलाल बनारसीदास, 1972-1992।

[22] एस. भट्टाचार्य, "प्राचीन भारत में वेश्यावृत्ति" और "वैदिक और महाकाव्य साहित्य में महिलाएं," सामाजिक वैज्ञानिक , खंड 15, संख्या 2, पृष्ठ 32-61, फरवरी 1987।

[23] आई. कर्वे, युगान्तः एक युग का अंत (युगान्तः महाभारतपात्राणां समीक्षा)। पूना, भारत: देशमुख प्रकाशन, 1969, पृ. 28-112।

[24] बीएस मिलर, एड., थिएटर ऑफ़ मेमोरी: द प्लेज़ ऑफ़ कालिदास (कालिदासस्य रूपकेषु स्मृतिः स्त्रीपात्राणि च)। न्यूयॉर्क, एनवाई, यूएसए: कोलंबिया यूनिवर्सिटी। प्रेस, 1984, पृ. 3-84.

[25] बी. ब्लैक, प्राचीन भारत में स्वयं का चरित्र: प्रारंभिक उपनिषदों में पुजारी, राजा और महिलाएं (उपनिषत्सु गार्गी-मैत्रेयी-संवादः)। अल्बानी, एनवाई, यूएसए: एसयूएनवाई प्रेस, 2007, अध्याय 4, पृष्ठ 133-168।

[26] एस. पोलक, एड., इतिहास में साहित्यिक संस्कृतियाँ: दक्षिण एशिया से पुनर्निर्माण (दक्षिण-एशियायाः शास्त्रज्ञ-संस्कृतिनां पुनर्निर्माणम्)। बर्कले, सीए, यूएसए: विश्वविद्यालय। कैलिफ़ोर्निया प्रेस, 2003, पृ. 380-435।

[27] आर.वी.त्रिपाठी, संस्कृत साहित्य की नई परम्परा: महिला लेखन विशेषांक (संस्कृतसाहित्यस्य नूतन परंपरा स्त्री-लेखनम्)। नई दिल्ली, भारत: साहित्य अकादमी, 2012, पृष्ठ 75-188।

[28] केके राजा, संस्कृत साहित्य में केरल का योगदान (संस्कृतसाहित्ये केरल-विदुषीणां योगदानम्), दूसरा संस्करण। मद्रास, भारत: विश्वविद्यालय। मद्रास का, 1980, पृ. 165-210।

[29] ओ. हेलविग, "शास्त्रीय संस्कृत कविता में कम्प्यूटेशनल स्टाइलमेट्री और लेखकत्व निर्धारण," जे. अमेर. ओरिएंटल सोस. , खंड 140, संख्या 3, पृ. 621–648, जुलाई-सितंबर 2020.

[30] एन. बलबीर और एम. बोस, "संस्कृत पांडुलिपि परंपराओं में महिलाओं की आवाज़ों का संग्रह: चुनौतियाँ और डिजिटल संभावनाएं," इंडोलोजिका टॉरिनेंसिया , खंड 48, पृ. 89-116, 2022।

Cite this Article:

ब्यानार्जी, अन्तरा, मिश्रा, डॉ. बिंदु,“ संस्कृत-स्त्रीविमर्शस्य पुनर्मूल्याङ्कनम्: पूर्वानुसन्धानस्य प्रणालीबद्धं मेटा-विश्लेषणम्” The Research Dialogue, Open Access Peer-reviewed & Refereed Journal, pp.240–255.

This is an Open Access Journal / article distributed under the terms of the Creative Commons 1Attribution License CC BY-NC-ND 3.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. All rights reserved.

CERTIFICATE

of Publication

This Certificate is proudly presented to

अन्तरा ब्यानार्जी[1], डॉ. बिंदु मिश्रा[2]

For publication of research paper title

संस्कृत-स्त्रीविमर्शस्य पुनर्मूल्याङ्कनम्: पूर्वानुसन्धानस्य प्रणालीबद्धं मेटा-विश्लेषणम्

Published in 'The Research Dialogue' Peer-Reviewed / Refereed Research Journal and E-ISSN: 2583-438X, Volume-04, Issue-03, Month October, Year-2025, Impact Factor (RPRI-4.73)

Dr. Lohans Kumar Kalyani
Editor- In-chief

Dr. Neeraj Yadav
Executive-In-Chief- Editor

Note: This E-Certificate is valid with published paper and the paper must be available online at: https://theresearchdialogue.com/